

Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі

Қайнар университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

университета Кайнар

4 басылым

АЛМАТЫ
ҚАЙНАР АКАДЕМИЯСЫ
2021

ISSN 2226-1052

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ, ПУБЛИКУЕМЫХ В «ВЕСТНИКЕ УНИВЕРСИТЕТА КАЙНАР» И В ЖУРНАЛЕ «КАЗАХСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ»

Объем статьи – 5-8 страниц, набранных на компьютере 12 шрифтом через один интервал с соблюдением издательской рамки (поля – 3см слева, 2 см снизу и сверху, 1,5 см справа). Необходимы аннотация и ключевые слова на языке статьи, список используемых источников указывается в конце статьи по мере цитируемости, ниже на казахском (түйін), русском (резюме), английском (summary) языках с включением названия статьи на соответствующем языке. Магистранты, докторанты предоставляют рецензию на статью.

К статье прилагаются следующие сведения об авторе (авторах): фамилия, имя, отчество; ученая степень и звание; место работы и должность или место учебы; служебный и домашний адреса; номера служебного и домашнего телефонов, электронный адрес.

Рукописи статей передаются в редакцию журналов лично автором, или нарочным, на бумажном и электронном носителях (диск).

Ответственность за концептуальное содержание статьи несет автор (авторы). Редакционный Совет оставляет за собой право публикации, редактирования или отклонения рукописи. Рукописи статей не возвращаются, не рецензируются и не восстанавливаются. Ссылка при перепечатке на наше издание обязательна.

ВЕСТНИК УНИВЕРСИТЕТА КАЙНАР

- 07.00.00 –Исторические науки**
- 08.00.00 –Экономические науки**
- 09.00.00 –Философские науки**
- 10.00.00 –Филологические науки**
- 12.00.00 –Юридические науки**
- 13.00.00 –Педагогические науки**
- 19.00.00 –Психологические науки**
- 23.00.00 – Политические науки**

КАЗАХСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ

- 07.00.00 –Исторические науки**
- 09.00.00 –Философские науки**
- 23.00.00 –Политические науки**

Журналы выходят ежеквартально.

Статьи принимаются по адресу: ул. Сатпаева 7а.

Справки по тел. 87272558673; e-mail: editor@journal-kainar.kz

Сайт журнала: <https://journal-kainar.kz/ru>

**ҚАЙНАР УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
УНИВЕРСИТЕТА ҚАЙНАР**

ISSN 2226-1052
№1-2021

1997 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 1997 года
Выходит 4 раза в год

Учредитель: Академия Кайнар

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Курманалиев К.А. – *главный редактор*, доктор филол. наук, академик КазНАЕН, чл.-корр. НАН РК
Еркинбекова М.А. – *ответственный редактор*, кандидат психол. наук, доцент, академик МАИН

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Нысанбаева А.Н. – доктор философских наук, академик НАН, *председатель*
Омаров Е.С. – профессор, академик КазНАЕН, *зам. председателя*
Еркинбекова М.А. – кандидат психологических наук, академик МАИН, *ответственный секретарь*

ЧЛЕНЫ СОВЕТА:

Абдильдин Ж. – доктор философских наук, профессор
Айдаралиев А.А. – д.м.н. академик АН КР, ректор Международного Университета Кыргызстана.
Албагли Клод. – профессор экономики, директор института СЕДИМЕС (Франция)
Ахметов А.К. – доктор педагогических наук, профессор
Апахаяв Н.Ж. – кандидат юридических наук, профессор
Баймаханов М.Т. – доктор юридических наук, профессор
Бижанова А.Р. – доктор юридических наук, Академия МВД
Гества К. – профессор Тюбингенского университета (Германия)
Григорьев В.К. – доктор исторических наук, профессор Российского государственного гуманитарного университета (Россия)
Деливанис-Негрепонти Мария – профессор экономики, экс-ректор университета Кесолоники, Греция
Жумагулов К.Т. – доктор исторических наук, профессор
Зайниева Л.Ю. – доктор политических наук, профессор КазНТУ им.К.Сатпаева
Иришев Б.К. – доктор экономических наук, профессор
Капржанова С.Е. – доктор юридических наук, профессор
Калюжнова Е. – директор Центра евро-азиатских исследований Редингского университета (Великобритания)
Козлов Г.Я. – доктор исторических наук, профессор, зав.кафедрой политологии Рязанского государственного университета (Россия)
Құрманғали-Чакыроғлы А.А. – кандидат филологических наук
Маклин Дж. – профессор, председатель Правления международного совета по исследованию философии и ценностей в Вашингтоне (США)
Марк Ришево – профессор юриспруденции, Университет Пуатие, Франция
Маусымбаев С.С. – доктор педагогических наук, профессор
Мусаев К.М. – доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Института языкознания РАН (Россия)
Нгуен Чонг Тьун – профессор, директор Института философии (Вьетнам)
Нигард Х.А. – Директор центра международных исследований Редингского Университета (Великобритания)
Оразбекова М.С. – доктор филологических наук, профессор
Перленбетов М.А. – доктор психологических наук, профессор
Романова Н.В. – доктор политических наук, профессор КазНПУ им. Абая
Рустемова Г.Р. – профессор, док юридических наук, Академия МВД
Сапарбаев А.Д. – доктор экономических наук, профессор, почетный академик НАН РК
Саметова Ф.Т. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Сластенин В.А. – доктор педагогических наук, профессор Московского государственного педагогического университета (Россия)
Сулайманова Р.Т. – профессор, директор Института целевой подготовки педагогических кадров при Кыргызском Национальном университете имени Баласагына (Кыргызстан)
Тлеуов Т.Х. – доктор исторических наук, профессор, академик КазНАЕН
Токсанбаева Н.К. – доктор психологических наук, профессор
Токпанова К. – доктор технических наук, профессор
Узакбаева С.А. – доктор педагогических наук, профессор
Хафизова К.Ш. – доктор исторических наук, профессор
Ходоштия Алел – профессор политологии, институт Менеджмента Канады
Шабельников В.К. – доктор психологических наук, профессор, зав. кафедрой социальной и пед. психологии им. Л.С.Выготского Российского государственного гуманитарного университета (Россия)
Шерьяданова Х.Т. – доктор психологических наук, профессор
Чжна Шаохау – доктор философии, профессор, президент Всемирного конгресса глобальной цивилизации, Китай

Свидетельство №43
от 10.04.1996 г.
Национального Агентства по
делам печати и массовой
информации Республики
Казахстан

Издательство
Академии Кайнар

Адрес:
г.Алматы, ул.Сатпаева 7а,
тел: 255-86-72, 87016252626
Факс: (7272) 558366
E-mail: editor@journal-kainar.kz

Сдано в набор 25.12.2021.
Подписано в печать
29.12.2021.
Бумага офсетная.
Гарнитура «Таймс».
Усл.печ.л. 8,5.
Усл.кр.отт. 8,7.
Уч.-изд.л. 8,3.
Тираж 500 экз.

Отпечатано в типографии
Академии Кайнар
Ответственный – Бакыт Б.

©Академия Кайнар, 2021

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ	
Джумабаева А.З. - ТОПОНИМИКА-ВКЛАД В ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ КРАЯ	5
Омарова С.Б. - ИЗУЧЕНИЕ СТАДИЙ И ФАКТОРОВ СИНДРОМА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ УЧИТЕЛЕЙ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ БАКАЛАВРИАТ И ПУТИ ЕГО ПРЕОДОЛЕНИЯ	8
Оразбекова А.Р. - ЧЕЛОВЕК КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА	15
Көпберген А. - БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СЫНИ ОЙЛАУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ (ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІ НЕГІЗІНДЕ)	19
Игэлэг Қ. - ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДІ ЖАҢА ӘДІС-ТӘСІЛДЕР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ	26
Шынберген.Н.М. - БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ АРТТЫРУ	32
Еркінбекова М.А. - ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫС ОРНАТУ	37
ТАРИХ, САЯСАТТАНУ, ӘЛЕУМЕТТАНУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТАНУ	
Жаксибеков М.Н., - СУДОПРОИЗВОДСТВО ПО ДЕЛАМ С УЧАСТИЕМ ИНОСТРАННОГО ГОСУДАРСТВА И СУДЕБНЫЙ ИММУНИТЕТ	43
ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР	
Елдар Ж. - ПРОВЕДЕНИЯ САМООЦЕНКИ ОРГАНИЗАЦИЙ В РАМКАХ МОДЕЛИ EFQM И СТРУКТУРА ОЦЕНКИ RADAR	51
Тоқабаетова Н.А. - ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ	59
Чэн Хан Бо - РЕАЛИЗАЦИЯ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ» И ЕЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ КИТАЙСКО-КАЗАХСТАНСКИХ ОТНОШЕНИЙ	64
Сапарбаев Ә.Ж., Мнажова І.А. - ӘЛЕМДІК ИНТЕГРАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСЕРІ	67
Сапарбаева.Д., Еспусинова А.И. - ПЕРСОНАЛ КАК ЧАСТЬ СИСТЕМЫ МОНИТОРИНГА УСТОЙЧИВОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ПРОМЫШЛЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ	76
Сапарбаев Ә.Ж., Мнажова І.А. - ЭКОНОМИКАНЫҢ БӘСЕКЕЛІК ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУДАҒЫ ҚАРЖЫЛЫҚ ТЕТІКТЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕСІН ЖЕТІЛДІРУ	85

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ

МРНТИ: 930.85

ТОПОНИМИКА-ВКЛАД В ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ КРАЯ

Джумабаева А.З.,
Преподаватель Колледжа Академии Кайнар

Аннотация: Народные толкования имен, то есть народная этимология топонимов, требуют отдельного изучения. Каждое народное объяснение в нем дает топонимическую рефлексию, отраженную в сознании простого народа. Это означает, что народная этимология использует в качестве дополнительной фоновой информации при определении происхождения, происхождения имени и сообщает о его значимости в научном этимологическом заключении.

Ключевые слова: ассоциация, научная этимология, ойконим, ороним, рефлекс, топоним, топонимическая рефлексия, народная этимология.

ТОПОНИМИКА- ТУҒАН ӨЛКЕ ТАРИХЫН ОҚЫП-ЗЕРТТЕУДЕГІ ҮЛЕСІ

Джумабаева А.З.,
Қайнар Академиясының колледжі оқытушысы

Аннотация: Атауларға берілген халықтық түсіндірмелер, яғни топонимдердің халықтық этимологиясы жеке зерттеуді талап етеді. Ондағы әрбір халықтық түсіндірме қарапайым халық санасында бейнеленген топонимдік рефлексияны береді. Бұл дегеніміз, яғни халықтық этимология атаудың шығу тегін, түп-төркінін анықтауда қосымша фондық ақпарат ретінде қолданылып, оның ғылыми этимологиялық тұжырым жасауда маңыздылығынан хабар береді.

Түйін сөздер: ассоциация, ғылыми этимология, ойконим, ороним, рефлекс, топоним, топонимдік рефлексия, халықтық этимология.

TOPONYMY-CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE HISTORY OF THE NATIVE LAND

Dzhumabaeva A.Z.,
Lecturer at Kainar Academy College

Abstract: Folk interpretations of names, i.e. folk etymology of toponyms, require a separate study. Each folk interpretation in it gives a toponymic reflection reflected in the consciousness of the common people. This means that folk etymology is used as additional background information in determining the origin and origin of the name, which indicates its importance in the development of scientific etymological conclusions.

Keywords: association, scientific etymology, oikonim, oronym, reflex, toponym, toponym reflex, folk etymology.

Топонимика география, тарих, тіл білімі, этнология ғылымдарының деректеріне сүйеніп, өзара байланыста дамиды. Кез келген аумақтың географиялық атауларының

жиынтығы сол жердің топонимиясын құрайды. Топонимика арқылы кейбір территориялардың физико-географиялық ерекшеліктерін, тұрғындардың мінездерін, елді мекендердің құрылу спецификасын және т.б. білуге болады. Осылай халықтық этимология пайда болды, ереже бойынша шындықпен сәйкес келмейтін және басқа жаңа әлемге апаратын ассоциациялар туындады.

Табиғи ортаның атауларға әсер етуі, негізінде, жанама түрде болады. Ол қоғам өмірінің барлық негізгі салаларын және оның негізгі сыңарлары мен элементтерін қамтиды. Қазақ тілінің ономастикалық лексикасынан көшпелі мал шаруашылығының мықты әсерін сөз еткенде, біздің байқауымызша, қоршаған ортаның белгілі бір мәдени шаруашылық түрінің шығу тегіне, қалыптасуына, дамуына әсер етуінің негізгі заңдылықтарын ашып алу керек. "Табиғат және мәдениет" мәселесі өте қиын. Ондағы шаруашылықты жүргізудің формасы мен түрлеріне табиғи ортаның өзіндік әсері «шаруашылық мәдени түр» (ШМТ) деген ұғымға саяды. Ал тарихи жағдайдың өзгешелігі «Тарихи мәдени сала» деген ұғымға саяды (ТМС).

Сондай-ақ топонимдер өзге ономастикалық топтағы сөздерге кісі есімдері (антропоним), өсімдік (фитоним), мал-жануар (зооним), ру, тайпа атауы (этноним), аңыз әңгіме, эпостардағы қиялдан туындаған атаулар (мифоним), т.б. ұйтқы болды. Трансонимистикалау құбылысы нәтижесінде ондай онимдер топонимдер қатарына ауысып, антропоним, зоотопоним, фитотопоним, этнотопоним, мифотопоним, т.б. терминдермен белгіленеді. Қазақ тілінің Топономикасын Ғ.Қоңқашбаев, Н.Баяндин, А.Әбдірахманов, т.б. ғалымдар зерттеген. Қазақстан егемендік алғаннан кейін тарихи атауларды қалпына келтіруге, жергілікті атауларды басқа тілдерде дұрыс жазуға, идеодиологиялық және отарлаушылық атауларды өзгертуге көп көңіл бөлінді.

Қазақстан этнографиялық топонимдерінің қалыптасуы мен дамуына әсер етуші факторларды қатарына халықтың орналасуы, этникалық байланыс және этногенетикалық процестері жатады. Қазақ руларының белгілі бір аймақты иеленуі кейбір географиялық атаулардан да көрініп отырады. Сондықтан, этникалық атаулары белгілі бір жердің география-физикалық объектінің, елді-мекеннің көрінісі ретінде қарау керек.

Қазақ жер су-аттарының шығу тегі, этимологиясы жайлы зерттеудің басында көрнекті ғалым А. Әбдірахманов тұр. Өзінің «Топонимика және этимология» атты еңбегінде қазақ топонимдеріне жан-жақты этимологиялық зерттеу жүргізіп, атауларды лингвистикалық тарихи-салыстырмалы тұрғыда зерттеген. Сонымен қоса, түркі топонимдері мен жалпы топонимдердің этимологиялық тұрғыда зерттелуіне, оны зерттеген ғалымдар тұжырымдарына талдау жасай отырып, Қазақстан топонимикасында айтарлықтай өз ізін қалдырған. Өз зерттеуін «Тюркология саласындағы этимологиялық зерттеулер», «Қазақ тілі бойынша этимологиялық зерттеулер», «Топонимдерді этимологиялық жағынан зерттеу мәселесі» атты тараушаларға бөліп, топонимдердің этимологиялық тұрғыда шығу тегіне байланысты Алтай дәуіріндегі атаулар, көне түркі дәуіріндегі атаулар, көне қазақ тіліндегі атаулар, жаңа қазақ тіліндегі атаулар, басқа тілден енген атаулар деп бөліп қарастырды.

Басқа тілден енген атауларды өз ішінен иран тілдерінен, араб тілінен, моңғол тілдерінен, орыс тілінен енген атаулар деп бөлді.

Отандық топонимикадағы этимологиялық методтың тарихы туралы О.А. Карпенко арнайы мақала жазды".¹

Мақалада айтылған кейбір пікірлерге ғана қысқаша тоқтай кетейік. Тіл білімінде салыстырмалы-тарихи әдіс пайда болғанша географиялық атаулардың этимологиясы ғылыми дәрежеге жеткен жоқ.

¹ Ю.А. Карпенко. История этимологического метода в отечественной топонимике. Сб. «Развитие методов топонимических исследований». М., 1970, стр. 9-19.

Ал, бұл әдіс пайда болғаннан кейін де XIX мен XX ғасырдың басында дамыған этимологиялық зерттеулердің де кемістігі болды, мұнда топонимдердің таралуы,

топонимикалық контекст, топоним аралық байланыстар, соның нәтижесінде топонимдердегі сөз жасау құбылыстары жеткілікті зерттелмеді.

Топонимика мәселелерімен көп уақыттан бері түрлі ғылым өкілдері шұғылданып келеді, сондықтан да оның барлық ғылымдар үшін бірыңғай және универсалды методы болған жоқ. Топонимдерді географтар, тарихшылар, тіл мамандары т. б. Өз қажетіне қарай зерттеді, өз мақсатына пайдаланды. Алайда топонимдер тіл құбылысы болғандықтан, ең алдымен тіл ғылымының пәндері арқылы зерттелуі керек. Бірақ тіл маманы топонимдерді жеткілікті ғылыми дәрежеде зерттеуге көңіл қойса, онда топонимдердің мағынасын құрылымын, этимологиясын және басқа жақтарын зерттеу үшін география, тарих, археология, этнография кей реттерде биология, геология ғылымдарының да деректерін пайдалануға міндетті. Егерде география және тарих мамандары топонимика мәселелерімен шұғылданса, онда олар топоним жасалудағы және екінші бір тілде өзгеріске түсуіндегі фонетикалық, грамматикалық заңдылықтарды білулері қажет, өйткені онсыз топонимдердің көне формасы мен этимологиясын және өзге тілдерден қалған, болмаса енген топонимдердің адаптацияланған, немесе бұрмаланған тұлғаларын ашу мүмкін емес. Егер бұл айтылғандар еске алынбаса, топонимдерді этимологиялық жағынан зерттеу не «лингвистикалық», немесе тек «географиялық», немесе «тарихтық» қана болып қалады. Олай болса, топонимика соңғы 15-20 жылда география, тарих және лингвистика ғылымдарының түйісуінен жеке ғылым ретінде қалыптаса бастағанын ескерсек, жер-су аттарының этимологиясын ғылыми терең зерттеу үшін топонимист болу керек.

Ана тілінің негізінде жасалған топонимдер деп шартты түрде атап отырған жер-су аттарын біз а) алтай дәуіріндегі, в) көне қазақ тіліндегі, г) жаңа қазақ тіліндегі атаулар деген топтарға бөлеміз. Мұның ішінде алтай дәуіріндегі атаулар түркі-моңғол тіл бірлестігі заманын қамтиды. Ал, топқа жататын кейбір атаулардың құпиясы ностратикалық тілдер² тұрғысынан ашылады.

Алтай дәуіріндегі атаулар:

Алтай, Алтынемел, Аңырақай, Арғанаты, Арқат, Бақанас, Басқан, Борқат, Ереймен, Ертіс, Жем, Жоңғар (Алатауы), Зеренді, Қатонқарағай, Келес, Көкдаба, Қалба, Қапшағай, Нұра, Сайрам, Сарқан, Талас, Тараты, Шабарты, Шар, Шүй т.б.

Көне түркі дәуіріндегі атаулар:

Алматы, Атасағун, Аякөз, Бадаларт, Байраққұм, Баласағун, Ебейті, Елек, Есіл, Жайық, Жамбыл, Қағыл, Қазақстан («Қазақ» этнонимі), Қазықұрт, Қарталы, Қиыл, Лепсі, Маңқыстау, Машат, Ырғыз, Іле, Шарын, Шәуілдір. Шу т.б.

Көне қазақ тіліндеп атаулар:

Бөген, Бұқтырма, Есеқартқан, Қапал, Қарқа Құйған, Мұзарт, Түгіскен т.б.

Жаңа қазақ тіліндегі атаулар:

Бұған Алатау, Қаратау, Ақсу, Көксу, Сарысу Тоқайқазған, Шалсурінген, Миялы, Шортанды, Жарсуат, Еңбекшілдер т.б. сияқты мағынасы да, жасалу жолы да түсінікті мыңдаған атаулар жатады.

Қорытынды.

Топшылай келе, топонимика үш ғылым тоғысынан пайда болған және сол себепті кешенді түрде зерттеуді талап етеді. Яғни топонимдерді зерттеуде географиялық, тарихи және лингвистикалық, мәдени, этнографиялық және т.б. факторларды ескеру міндетті. Қазіргі кезде елімізде жаңа топонимикалық саясат жүргізілуде. Нәтижесінде Қазақстан топонимиясын зерттеу жұмыстары кең көлемде атқарылып, жоғалған немесе негізсіз

² В. М. Иллич-Свитыч. Опыт сравнения ностратических языков. М., 1971, стр. 1. и сл.

ауыстырылған топонимдер қалпына келтірілуде. Осы аталған сөздіктердің барлығындағы топонимдер жергілікті географиялық терминдердің қатысуымен жасалған және Қазақстан топонимиясын қалыптастырудағы маңызы зор.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абдрахманов А. Научные принципы и методические основы номинации географических объектов Казахстана: Научный отчет МОН РК Института географии.- Алматы, 2000.- С.72.
2. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. - Алматы: Ғылым, 1975.- 204-б.
3. Әбдірахманов А. Қазақстанның жер-су аттары.- Алматы, 1959.- 219-б.
5. Бірмағамбетов Ә., Мамырова К. Географиялық сөздік. –Алматы, 1992. -144-б.
6. Бірмағамбетов Ә. Ш. Уәлиханов және Ішкі Азия топонимикасы // География және табиғат: Ғыл.-пед. журнал. -2003. - №2. – 58-б.

References:

1. Абдрахманов А. scientific principles and methodological foundations of the nomination of geographical objects of Kazakhstan: scientific report of the Ministry of geography of the Republic of Kazakhstan.- Алматы, 2000.- P. 72.
2. Әбдірахманов а. топонимдер and etymology. Алматы: Ғылым publ., 1975. - P. 204.
3. Әбдірахманов А. жер және су treatment of Kazakhstan. Алматы, 1959. - p. 219.
5. Бірмағамбетов а., Мамырова к. geographical dictionary. Алматы, 1992.-p. 144.
6. Бірмағамбетов а.ш. Уәлиханов and Toponymy of Inner Asia // geography and Nature: Science."ПЕД. дүкен. -2003. - No. 2 – - 58-p.

159.9.072.43

ИЗУЧЕНИЕ СТАДИЙ И ФАКТОРОВ СИНДРОМА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ УЧИТЕЛЕЙ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ БАКАЛАВРИАТ И ПУТИ ЕГО ПРЕОДОЛЕНИЯ

Омарова С.Б.,
Академия Кайнар, г. Алматы

Аннотация. Проведено комплексное изучение стадий и факторов, вызывающих синдром профессионального выгорания у учителей средней школы Бакалавриат города Алматы. Это позволило более серьезно отнестись к своевременной профилактике развития этого синдрома. В ходе исследования выявлена совокупность негативных переживаний, связанных с работой, коллективом и всей школы в целом.

Ключевые слова: эмоциональное выгорание, факторы, вызывающие эмоциональное выгорание, признаки профессионального выгорания, профессиональная стагнация, профессиональная деформация, профилактика профессионального выгорания.

БАКАЛАВРИАТ ОРТА МЕКТЕП ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ КӘСІБИ КҮЙРЕУСИНДРОМДАРЫНЫҢ ФАКТОРЛАРЫ МЕН КЕЗЕНДЕРІН ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕНУ ЖОЛДАРЫ

Омарова С.Б.,
Кайнар академиясы, Алматы

Аңдатпа. Эмоционалды шаршау жеке тұлға өзінің ұзақ уақытқа созылған эмоционалдық стресстеріне қарсы тұру қабілетінен асып кеткен кезде. Одан зардап

шегетін адамдар өздерінің белгілері туралы білмейді, өйткені бұл құбылысқа тән мотивация мен эмоционалды шаршаудың болмауы өз эмоцияларынан аулақ болуды және бас тартуды тудырады. Шаршаудың бұл түрі физикалық және психологиялық белгілермен көрінеді.

Түйін сөздер: эмоционалды күйіп кету, эмоционалды күйіп кетуді тудыратын факторлар, кәсіби күйіп кету белгілері, кәсіби тоқырау, кәсіби деформация, кәсіби күйіп кетудің алдын алу.

STUDY OF THE STAGES AND FACTORS OF THE SYNDROME OF PROFESSIONAL BURNOUT IN BACHELOR STUDY SECONDARY SCHOOL TEACHERS AND WAYS TO OVERCOME IT

Omarova S.B.,
Kainar Academy, Almaty

Annotation: Professional burnout is a set of negative experiences associated with work, the team and the whole organization. This is one of the types of professional deformation of the personality. It often manifests itself in specialists who are forced to closely communicate with people during the performance of their duties. Knowledge of the stages and factors of the syndrome of professional burnout will allow teachers to take more seriously the timely prevention of the development of this syndrome.

Keywords: emotional burnout, factors that cause emotional burnout, signs of professional burnout, professional stagnation, professional deformation, prevention of professional burnout.

В современных условиях деятельность преподавателя буквально насыщена факторами, вызывающими профессиональное выгорание. Выгорание у преподавателей выражается в психическом эмоциональном и физическом изнеможении и имеет разнообразные симптомы: чувство хронической усталости, напряженность, раздражительность, тревожность, нарушение аппетита, сна, рост заболеваемости, негативное отношение к реципиентам, потеря интереса к работе и к жизни [1-3]. Развитию эмоционального выгорания педагогов способствует постоянное чувство усталости, подавленности, незащищенности, отсутствие желаний, боязнь ошибок, страх перед неопределёнными ситуациями, страх показаться недостаточно совершенным, неуверенность в собственных силах [2-3].

Грабе М. выделяют три группы факторов, оказывающих влияние на развитие синдрома выгорания: личностные, статусно-ролевые, корпоративные [4-9].

К личностным факторам риска «выгорания» относятся: склонность к интраверсии; реактивность; низкая или чрезмерно высокая эмпатия; жесткость и авторитарность по отношению к другим; низкий уровень самоуважения и самооценки и др. [8-10]. В ряде исследований обнаружилось, что наиболее подвержены «выгоранию» трудоголики — те, кто решил посвятить себя реализации только рабочих целей, полностью поглощен работой, постоянно трудится без отдыха, ежедневно работает с полной самоотдачей и ответственностью, в ущерб другим личным интересам и потребностям [4-8].

Статусно-ролевые факторы риска выгорания включают ролевой конфликт; ролевую неопределенность; неудовлетворенность профессиональным и личностным ростом (самоактуализацией); низкий социальный статус; ролевые поведенческие стереотипы, ограничивающие творческую активность; отверженность в значимой (референтной) группе [6-8].

К корпоративным (профессионально-организационным) факторам риска выгорания относятся: нечеткая организация и планирование труда; монотонность работы; вкладывание в работу больших личностных ресурсов при недостаточности признания и

положительной оценки; строгая регламентация времени работы, особенно при нереальных сроках исполнения; негативные или «холодные» отношения с коллегами, недостаточная поддержка со стороны коллег; конфликты, конкуренция; дефицит административной, социальной и профессиональной поддержки; др. [4-7]

Синдром эмоционального выгорания (англ. burnout) – это понятие, введено в психологию американским психиатром Гербертом Фрейденбергером в 1974 году [3-4]. Однако сам термин прочно вошел в зарубежную научную литературу и практику после многочисленных публикаций социального психолога Кристины Маслач [12-11], которая вместе с коллегами рассматривала синдром выгорания как «ответную реакцию на длительные профессиональные стрессы, возникающие в межличностных коммуникациях» [11]. Выгорание как следствие профессиональных стрессов возникает, если превышены адаптационные ресурсы человека по преодолению стрессовых ситуаций. С 1990-х годов синдром выгорания исследуется такими российскими психологами как В.В. Бойко, Н.Е. Водопьянова, Н.В. Гришина, В.Е. Орел, Т.И. Ронгинская, М.М. Скугаревская, А.А. Рукавишников, Т.В. Форманюк и др. [11-12].

Профессиональное выгорание возникает в результате внутреннего накапливания отрицательных эмоций без соответствующей «разрядки» или освобождения от них [14]. По существу, профессиональное выгорание – это дистресс или стадия истощения общего адаптационного синдрома» [13-15]. Выгорание как следствие профессиональных стрессов возникает в тех случаях, когда адаптационные возможности (ресурсы) человека по преодолению стрессовой ситуации превышены [15].

Совокупность многочисленных феноменов синдрома выгорания [2- 6,7] можно объединить в пять групп: Дж. Гринберг в своей пятиступенчатой модели выгорания описывает следующие стадии:

- эмоциональные проявления в виде чувства вины, нервозности, депрессии, меланхолии, страха, беспокойства, тоски;
- когнитивные проявления: нарушения познавательных процессов (внимания, мышления, памяти), а также оценочных компонентов, которые связаны с самооценкой себя как профессионала, восприятием и стереотипизацией объектов труда;
- соматические проявления: нарушения функций внутренних органов и систем в виде сердечно-сосудистых заболеваний, ухудшения аппетита, бессонницы, мигрени и т.д.;
- поведенческие проявления: отстраненность и частые конфликты (как в рабочей сфере, так и в личной жизни), враждебность по отношению к окружающим людям, нарушения трудовой дисциплины, медлительность, бездействие, пассивность, неудовлетворительный уровень исполнения своих профессиональных обязанностей;
- мотивационные проявления, отражающие отношение к процессу труда и обнаруживающиеся в безынициативности, меркантилизме, скуке, разочаровании, безразличном отношении к объектам труда, потере смысла работы в целом.

Что касается характеристики синдрома выгорания с точки зрения его динамики, то он представляется как процесс, включающий выделенные еще Г.Селье три стадии (фазы): напряжения (симптомы депрессии, тревоги, ощущение загнанности в клетку, острой неудовлетворенности собой), сопротивления (редукция профессиональных обязанностей, экономия эмоций, эмоционально-нравственная дезориентации неадекватное эмоциональное реагирования) и истощения (психосоматические и психовегетативные нарушения, эмоциональная отстраненность) [14-15].

Мы изучали данную проблему в контексте личностно-ориентированного подхода, акцентируя внимание на психологических нарушениях – эмоциональном истощении, цинизме, профессиональной неэффективности, отрицательных психологических установках в общении с людьми, внутренних и внешних конфликтах, агрессивности. При таком подходе в фокусе исследовательского внимания оказывается личность, на которую и должно быть направлено психологическое воздействие.

В исследовании профессионального выгорания у преподавателей школ участвовали учителя средней общеобразовательной школы Бакалавриат (г. Алматы) младшего звена – 15 человек, среднего – 9 человек и старшего звена – 7 человек.

В ходе исследования профессионального выгорания учителей ставились следующие задачи:

1. Диагностировать и сравнить уровень профессионального выгорания учителей школы Бакалавриат разного возраста.
2. Определить ценностные ориентации преподавателей.
3. Сопоставить уровень профессионального выгорания и специфику ценностных ориентаций преподавателей.
4. Определить личностные характеристики и особенности мотивации педагогов.
5. Диагностировать уровень напряженности механизмов психологической защиты личности педагогов.
6. Сопоставить уровень эмоционального выгорания с личностными особенностями педагогов.

При проведении эксперимента мы использовали следующие методы исследования: опрос; тестирование; анализ различий (критерий Стьюдента, F-критерий Фишера), корреляционный анализ по Пирсону.

Исследование проводилось методом тестирования с использованием следующих методик:

- методика диагностики уровня эмоционального выгорания В.В. Бойко.
- методика «Индекс жизненного стиля» (R. Plutchik, H. Kellerman, H. Conte).
- методика Т. Элерса «Мотивация к успеху».
- методика Т. Элерса «Мотивация к избеганию неудач».
- многофакторный личностный опросник Р.Б. Кеттелла.
- МВИ, методика диагностики профессионального выгорания К. Маслач и С. Джексона в адаптации Н.Е. Водопьяновой;
- методика «Диагностика реальной структуры ценностных ориентаций личности» С.С. Бубновой.

Как свидетельствуют результаты проведенных исследований выраженность проявлений эмоционального выгорания у молодых учителей (25-35 лет) различная: степень эмоционального истощения средняя, выраженность редукции профессиональных достижений – средняя, а уровень деперсонализации – не наблюдалось

У преподавателей в возрасте 40-55 лет все показатели профессионального выгорания имеют среднюю выраженность. Исключение составляет параметр эмоционального истощения: он находится на границе между средним и высоким уровнем. Такая степень эмоционального истощения предполагает обязательность проведения профилактических мероприятий в виде консультирования у специалистов и применения различных способов восстановления психологических ресурсов.

Уровень эмоционального истощения у преподавателей старшего возраста (40-55 лет) выше ($p \leq 0,01$), чем у молодых преподавателей.

Установлено, что ценностные ориентации учителей школы ранжируются следующим образом:

1. социальная активность для достижения позитивных изменений в обществе;
2. познание нового;
3. любовь;
4. здоровье, а также признание и уважение;
5. отдых и наслаждение прекрасным;
6. общение;
7. материальное благосостояние;
8. помощь и милосердие, а также социальный статус.

Взаимосвязи ценностных ориентаций преподавателей с уровнем их профессионального выгорания не обнаружены.

В ходе исследования было установлено, что эмоциональному выгоранию подвержены все педагоги всех звеньев обучающихся:

У учителей младшего звена (1-4 классы) чаще встречаются «сформированные» в фазах «истощения» и «напряжения» симптомы выгорания. Это позволяет предположить, что у этих учителей выше стрессоустойчивость, лучше развита способность ограждать себя от неприятных обстоятельств.

Таким образом, в результате проведенного исследования установлено, что учителям данной школы свойственна психологическая защита в форме полного или частичного исключения эмоций в ответ на избранные психотравмирующие воздействия, что позволяет дозировать и экономно расходовать энергетические ресурсы.

Результаты исследования механизмов психологической защиты свидетельствуют о том, что общая напряженность защит у педагогов всех трех групп сопоставима. Вместе с тем, у учителей начальной школы сильнее активированы механизмы правильного реагирования на ситуацию. Свойственное вытеснению «бессознательное» забывание психотравмирующих ситуаций способствует ослаблению ухудшающего межличностное взаимодействие процесса эмоциональной экономии.

Анализ направленности мотивации показал, что у учителей всех трех групп испытуемых мотивация к успеху выражена одинаково. Вместе с тем, у педагогов начальной школы мотивация к избеганию неудач, во-первых, преобладает над мотивацией достижения успеха, и, во-вторых, более выраженной, чем у педагогов среднего и старшего звена.

По результатам проведенного исследования можно заключить, что уровень эмоционального выгорания у педагогов ведущих занятия с 1 по 4 класс не превосходит степень эмоционального выгорания педагогов 5-11 классов. Вместе с тем, степень вовлеченности в адаптивную реакцию механизмов психологической защиты и активация некоторых «примитивных» защит, специфические акценты характера с признаками сомнений, тревожности и психологической зависимости, а также доминирование мотивации к избеганию неудач указывают на формирование у педагогов начального звена синдрома профессиональной усталости. Установлено, что общими для педагогов всех классов признаками синдрома эмоционального выгорания являются, сомнение в новых идеях, повышенный самоконтроль.

С целью своевременной профилактики выгорания администрации школы Бакалавриат рекомендовано планомерно провести работы в следующих направлениях:

1. Организация деятельности. Администрация старается смягчить развитие «сгорания», организован бесплатный обед учителям.

2. Организовывается обеспечение работникам возможность профессионального роста, налажены поддерживающие социальные и другие положительные моменты, повышающие мотивацию. Администрацией также четко распределены обязанности, продуманы должностные инструкции. Руководством четко организованы в учебные программы техники контроля собственного времени и выработки уверенности в себе, информация о стрессе, техники релаксации.

В плане профилактики синдрома выгорания большое внимание уделено организации рабочего места и времени. Здесь можно говорить о создании благоприятных условий во время рабочего дня: обеспеченность справочными материалами и пособиями, должна быть скомплектована библиотека, изданий периодической печати, техническая оснащенность. Помещение соответствует нормам санитарно-гигиенических требований (освещенность, температура, удобная мебель). Кроме того, важна возможность технического перерыва для принятия пищи, отдыха (восстановления сил).

2. Улучшение психологического климата в коллективе. Следующее направление профилактики синдрома «выгорания» – это создание психологического комфорта в

профессиональной группе, создание коллектива, существующего как единое целое, как группа людей поддерживающих друг друга. Пребывание на природе, посещение вместе с учащимися театры, также решение вопроса в расширении духовной сферы личности человека (кругозора, эстетических потребностей), что ведет к большей терпимости и взаимопониманию. Кроме того, необходимо учесть, что работа педагога в основном основана на энтузиазме, поэтому для работников образовательной сферы большое значение имеет самостоятельность в принятии решений и акцент в системе взаимоотношений должен быть смещен с контроля на собственную совесть каждого человека.

3. Работа с индивидуальными особенностями. Психологическая работа с преподавателями организовывается постоянно в основных направлениях, соответствующих выявленным аспектам выгорания.

Профилактика проводится комплексной, психологической, организационной, направленной на коррекцию нарушений психического состояния и, при необходимости, на улучшение психологического климата в коллективе, оптимизацию труда педагога.

Основные причины выгорания на работе и что с ними делать, предлагаются различные рекомендации избавляться от накопленных отрицательных переживаний

Предлагаемые рекомендации;

Выберите для себя подходящие практики эмоциональной разрядки и ежедневно освобождайтесь от сложных переживаний. Можете делать с помощью выписывания негатива на листок бумаги или путем метафорического смывания негатива с рук под струями воды.

Заботьтесь о своем здоровье. Сбалансированно питайтесь, наладьте режим сна, занимайтесь спортом, гуляйте на свежем воздухе и полноценно отдыхайте в выходные.

Не допускать монотонность, рутину и отсутствие новизны, что позволяет возможность увидеть новые задачи, устраивайте сами себе челленджи. Такие новые вызовы подарят чувство интереса и желание развиваться дальше, а не стагнировать.

Регулярно изучайте и внедряйте новые подходы и методики в своей сфере. Добавляйте непривычные инструменты для выполнения своих рутинных задач. И выделите в своем еженедельном графике время для изучения нового: чтения книг и статей, прослушивания лекций и вебинаров, обучения на семинарах и воркшопах, просмотра документальных фильмов и прочее, даже в нерабочее время

Осознайте необходимость и поддерживайте свой work-life balance. Психологи говорят, даже если вы прекрасно справитесь с другими признаками синдрома менеджера, но не будете уделять внимание разумному балансу между работой и личной жизнью, то рискуете в скором времени вновь выгореть. Поэтому старайтесь четко разграничивать профессиональную и личную жизнь, избегайте работы внеурочное время и исключите рефлекссию по поводу рабочих дел в выходные, праздничные и отпускные дни.

Если вокруг вас все стремительно меняется, то отмечайте каждое свое достижение, даже маленькое. Такая тактика поможет поддерживать здоровую самооценку, увеличит уверенность в своем профессионализме и создаст здоровый иммунитет против зависимости от внешнего подтверждения.

Смена жизненных приоритетов, семья важнее - нет ничего постыдного в желании быть «счастливой женой и мамой» или «папой», или не быть ими в принципе.

Отсутствие хобби и интересов тоже приводит к выгоранию, попытайтесь начать развиваться в других сферах, никак не связанных с вашей работой. Например, можно заниматься вокалом, играть в теннис или танцевать танго. У вас всегда должны быть интересы за пределами вашей профессиональной деятельности. Иначе вы рискуете не только выгореть, но и на время попрощаться с собственным интересом и ощущением бессмысленности своей деятельности. Что делать:

Проанализируйте свою работу и запишите, какую пользу вы на этой неделе принесли себе, коллегам, клиентам и школе. Постарайтесь не обесценивать свою деятельность.

Послесловие: Относитесь к профессиональному выгоранию серьезно — это болезнь и тревожный звоночек вашего организма, а не банальное «я устал, я ухожу». Поэтому постарайтесь соблюдать разумный баланс между работой и отдыхом, не забывать о своих победах, анализировать проблемы, а не закрывать на них глаза, найдите интересное для вас хобби и распределяйте нагрузку. Горите любовью к своей работе, а не выгорайте!

Список литературы:

1. Бабич О.И. Профилактика синдрома профессионального выгорания педагогов: диагностика, тренинги, упражнения. – Волгоград: Учитель, 2009. – 122 с.
2. Бойко В.В. Синдром эмоционального «выгорания» в профессиональном общении. – СПб.: Питер, 2003. – 474 с.
3. Водопьянова Н. Е., Старченкова Е.С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. – СПб.: Питер, 2008. – 358 с.
4. Грабе М. Синдром выгорания – болезнь нашего времени. – СПб.: Речь, 2008. – 96 с.
5. Иванова, Л.А. Профессиональное выгорание педагога / Л.А. Иванова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 1 (105). — С. 709-711. — URL: <https://moluch.ru/archive/105/24868/>
6. Осухова Н.Г. Профессиональное выгорание, или Как сохранить здоровье и не «сгореть» на работе. – М.: Педагогический университет «Первое сентября», 2011. – 56 с.
7. Рычкова В.В. Формирование эмоциональной устойчивости педагога: методические рекомендации. – Чита: ЧИПКРО, 2005. – 75 с.
8. Бладыко А.В. Особенности эмоционального выгорания у учителей и преподавателей // Психология: традиции и инновации. Уфа: Лето, 2012. 128 с.
9. Буртовая Н.Б. Личностные и профессиональные предпосылки формирования эмоционального выгорания у преподавателей высшей школы // Вестник ТГПУ. 2010. Вып. 12 С.141-148.
10. Водопьянова Н.Е., Ковальчук Н.С. Исследование профессиональных деформаций представителей профессий, относящихся к типу «человек-человек». СПб.: СПбГУ, 2008. 154 с.
11. Гришина Н.В. Помогающие отношения: профессиональные и экзистенциальные проблемы // Психологические проблемы самореализации личности. СПб., 2009. С.143-156.
12. Маслач К. Профессиональное выгорание: как люди справляются // Практикум по социальной психологии. СПб: Питер, 2001. 432с.
13. Орел В.Е. Синдром психического выгорания личности. М.: Когито-Центр, 2005. 450с.
14. Современные проблемы исследования синдрома выгорания у специалистов коммуникативных профессий: коллективная монография / Под ред. В.В. Лукьянова, Н.Е. Водопьяновой, В.Е. Орла, С.А. Подсадного, Л.Н. Юрьевой, С.А. Игумнова. Курск, 2008. 336 с.
15. Форманюк Т.В. Синдром эмоционального сгорания учителя. М.: Просвещение, 2004.

References:

1. Babich O.I. Prevention of professional burnout syndrome for teachers: diagnostics, trainings, exercises. - Volgograd: Teacher, 2009. - 122 p.
2. Boyko V.V. Syndrome of emotional "burnout" in professional communication. - St. Petersburg: Peter, 2003. - 474 p.

3. Vodopyanova N. E., Starchenkova E.S. Burnout Syndrome: Diagnosis and Prevention. - St. Petersburg: Piter, 2008. - 358 p.
4. Grabe M. Burnout syndrome is a disease of our time. - St. Petersburg: Speech, 2008. - 96 p.
5. Ivanova, L.A. Professional burnout of a teacher / L.A. Ivanova. — Text: direct // Young scientist. - 2016. - No. 1 (105). - S. 709-711. — URL: <https://moluch.ru/archive/105/24868/>
6. Osukhova N.G. Occupational burnout, or How to stay healthy and not “burn out” at work. - М.: Pedagogical University "First of September", 2011. - 56 p.
7. Rychkova V.V. Formation of emotional stability of the teacher: guidelines. - Chita: CHIPKRO, 2005. - 75 p.
8. Bladyko A.V. Features of emotional burnout among teachers and lecturers //Psychology: Traditions and Innovations. Ufa: Summer, 2012. 128 p.
9. Burtovaya N.B. Personal and professional prerequisites for the formation of emotional burnout among teachers of higher education // Vestnik TSPU. 2010. Issue. 12 S.141-148.
10. Vodopyanova N.E., Kovalchuk N.S. The study of professional deformations of representatives of professions related to the type "man-man". St. Petersburg: St. Petersburg State University, 2008. 154 p.
11. Grishina N.V. Helping relationships: professional and existential problems // Psychological problems of personality self-realization. SPb., 2009. S.143-156.
12. Maslach K. Professional burnout: how people cope // Workshop on social psychology. St. Petersburg: Peter, 2001. 432p.
13. Orel V.E. Syndrome of mental burnout of personality. М.: Kogito-Centre, 2005. 450s.
14. Modern problems of the study of burnout syndrome among specialists in communicative professions: a collective monograph / Ed. V.V. Lukyanova, N.E. Vodopyanovoy, V.E. Orla, S.A. Podsadny, L.N. Yurieva, S.A. Igumnova. Kursk, 2008. 336 p.
15. Formanyuk T.V. Syndrome of emotional burnout of the teacher. М.: Education, 2004.

УДК: 101.9

ЧЕЛОВЕК КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Оразбекова А.Р.,

Старший преподаватель, магистр гуманитарных наук
Академия «КАЙНАР»

***Аннотация.** В статье обсуждаются гуманитарные проблемы теории информационного общества: понятия «человек», «человеческий потенциал информационного общества», цели и задачи формирования информационного общества, вопросы безопасности. Чтобы участвовать в создании информационного общества и его развитии пользоваться в полной мере его благами и возможностями человек должен обладать определённым потенциалом: знаниями, умениями. Развитие такого общества сегодня – задача как ближайшего, так и отдаленного социального будущего. Поэтому человек является основным фактором развития информационного общества.*

***Ключевые слова:** человек, человеческий потенциал, информационное общество, строители информационного общества, гуманитарные вопросы информационного общества, вопросы безопасности в информационном обществе.*

АДАМ АҚПАРАТТЫҚ ҚОҒАМДЫ ДАМУҒА ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Оразбекова А.Р.,

Аға оқытушы, гуманитарлық ғылымдар магистрі
«ҚАЙНАР» академиясы

Аннотация: Мақалада ақпараттық қоғам теориясының гуманитарлық мәселелері талқыланады: "адам" түсінігі, "ақпараттық қоғамдағы адам әлеуеті", ақпараттық қоғамды қалыптастырудың мақсаттары мен міндеттері, қауіпсіздік мәселелері. Ақпараттық қоғамды құруға және оның дамуына қатысу және оның артықшылықтары мен мүмкіндіктерін толық пайдалану үшін адам белгілі бір әлеуетке ие болуы керек: білімге, дағдыларға. Мұндай қоғамды дамыту бүгінде жақын және алыс әлеуметтік болашақтың міндеті болып табылады. Сондықтан адам Ақпараттық қоғам дамуының негізгі факторы болып табылады.

Түйін сөздер: адам, адами әлеует, ақпараттық қоғам, ақпараттық қоғамды құрушылар, ақпараттық қоғамның гуманитарлық мәселелері, ақпараттық қоғамдағы қауіпсіздік мәселелері.

MAN AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF THE INFORMATION SOCIETY

Orazbekova A.R.,
Senior Lecturer, Master of Humanities
«KAINAR» Academy

Annotation. *The article discusses the humanitarian problems of the theory of information society: the concepts of "man", "human potential of the information society", goals and objectives of the formation of the information society, security issues. In order to participate in the creation of the information society and its development, to fully enjoy its benefits and opportunities, a person must have certain potentials: knowledge, skills. The development of such a society today is the task of both the near and distant social future. Therefore, man is the main factor in the development of the information society.*

Keywords: *man, human potential, information society, builders of the information society, humanitarian issues of the information society, security issues in the information society.*

XXI век, это -век перемен и изменения. Человеческая цивилизация вступила в новую, информационную эпоху своего развития, которая характеризуется развертыванием новейшей информационно-телекоммуникационной революции, быстрым распространением информационных технологий, глобализацией общественных процессов, международной конвергенцией, формированием инфосферы, а также возникновением информационных угроз и необходимостью обеспечения информационной безопасности.

Для того чтобы участвовать в созидании информационного общества и его развитии, пользоваться в полной мере его благами и возможностями, человек должен обладать определенным потенциалом: знаниями, умениями, навыками. В совокупности такие потенциалы людей, живущих на определенной территории или в той или иной стране, или на планете Земля в целом, принято называть человеческим капиталом.

Термин «информационное общество» стал использовать японский ученый Ю. Хаяши. Он отмечал, что в информационном обществе уменьшается доля физического труда, меняется психология и тип отношений между людьми, возрастает роль информационных процессов [1].

Американский ученый, общественный деятель Д. Белл считал, что в постиндустриальном (информационном) обществе беспрецедентно влияние науки на производство и доминирует роль теоретических знаний, которые ведут к возрастанию роли инноваций и создают на этой основе условия для роста экономики [2].

Е. Масуда подчеркивал, что если в индустриальном обществе производительность

труда оценивается количеством производимых материальных товаров на человека, то в информационном обществе – увеличением способности выбора оптимального действия, т.е. качеством предлагаемых решений [3].

Советский/российский ученый А. И. Ракитов дал следующее определение информационного общества: «Результат информатизации общества, знаменующий радикальные преобразования не только в сфере производственных структур и технологий, но главным образом в сфере социальных и экономических отношений, в культуре, духовной жизни и в быту» [4].

Применения научных знаний, накопленных за все время существования человеческой цивилизации, обусловлена информационными потребностями общества и способностью людей осуществлять высокоэффективную информационную деятельность. Поэтому воспроизводство (воспитание, образование, обучение) людей с развитыми информационными потребностями и развитой способностью информационной актуализации является не только главным и решающим фактором научно-технического и общественного прогресса, но и главной целью развития человеческой цивилизации как таковой.

Формирование потребностей в развитии техники в области управления, развитие кибернетики и осознание управленческих смыслов, присутствующих в природе информационных взаимодействий, сделало информацию важнейшим ресурсом социально-экономического развития и породило изменения в общей структуре системы деятельностей современного человека. В связи с этим стремительно нарастает значимость и социальная ценность информационной деятельности, которая становится одной из ведущих отраслей современного производства и порождает информацию в качестве своего собственного специфического продукта.

Вступая в постиндустриальную стадию, общество столкнулось с изменением места, роли, содержания информации. Человек оказался под воздействием постоянных потоков информации, и данное общество начали характеризовать не только инновационным, но и информационным, а его будущее развитие прогнозируют как инновационно-информационное. Развитие такого общества сегодня – задача как ближайшего, так и отдаленного социального будущего.

Развитие инновационно-информационного общества требует формирования соответствующего типа личности. Субъектом, формирующим такое общество, является личность. Изменяющиеся объективные и субъективные факторы макро- и микросреды формируют новый тип личности с точки зрения социального будущего. От такой личности требуется чувство нового, прогностическая ориентация на будущее, у нее другие личностные и профессиональные компетенции, другая система ценностей, другая культура, тип сознания, мировоззрения, роль которых возрастает как в условиях кризиса, так и переходного состояния общества.

Информационное общество как общество знаний делает акцент на производстве не только теоретического, но и ненаучного знания (литература, искусство, религия и т.д.). В связи с этим следует различать знание и информацию. «Знание создает способность действия (знание – предпосылка действия), в то время как информация представляет собой знание, обработанное для целей использования. Поэтому знание отражает статистический структурный аспект, а информация – процессуальный аспект коммуникации».[5]

Определяющим свойством нарождающейся системы общества является изменение отношения к человеку, изменение его положения в обществе – от человека как средства к человеку как цели и результату всего. Но эта «новость» стара, как мир. «Человек есть мера всех вещей», – сказано в глубокой древности. Однако идея противопоставления человека как средства, т.е. человека технократического, человеку как цели, т.е. человеку социальному, вместе с человечеством прошла свою историю, от абстрактно-философского существования к попыткам воплощения в различных утопиях, к ограниченной,

формальной, уравнивающей реализации в первоначальном социализме до нашего времени с его проблемами и задачами. И теперь эта идея становится центром новейшей мировой переходности потому, что оказывается единственной надежной защитой главного – жизни человека и человечества.

И. Масуда придерживался позиции, что ключевым изменением в личности информационного этапа развития станет трансформация её системы ценностей, а именно уничтожение ориентации потребителя. На смену характерной ценности для индустриального общества – потребления, в информационном обществе, по мнению Масуды, в качестве наиболее характерных выдвигаются «информационные ценности», в частности время. [6]

Мир вступает в новую эру – информационную, в век электронной экономической деятельности, сетевых сообществ и организаций без границ. Приход нового времени радикально изменит экономические и социальные стороны жизни общества. Такое изменения самым прямым образом касаются места человека в информационном мире.

Как отмечает В.Б. Устьянцев, информатизация повседневной жизни и появление нового информационного поля человеческого бытия не проходит бесследно для жизненного мира человека. В электронном пространстве изменяются поведенческие стандарты и ценностные ориентации личности. [7]

Человек в современном мире невольно раздваивается на две самостоятельные независимые друг от друга субстанции: реальную и виртуальную.

Новая информационная технология впервые открывает перспективу для колоссального усиления этих фундаментальных особенностей человека, для их применения в невиданных ранее масштабах. Но каковы будут последствия ее внедрения и применения, зависит от социальных, культурных и цивилизационных структур и механизмов, от идеалов и идеологий, от социальных моделей будущего и утопий, мифов, ценностей и политических установок, страстей. Амбиций, этнических традиций и предрассудков, во власти которых находится современный человек.

Эта новая, высшая информационная технология может, как и все предшествовавшие технологии, служить добру и злу. Человек должен сделать особый, сверхдетерминирующий выбор, основанный на четком понимании ужасающей силы связанных с ней негативных последствий, а также конструктивных, позитивных возможностей. Человек своей деятельностью преобразует мир, самого себя, общество.

Список использованной литературы:

1. EPA: Economic Planning Agency. Japan's Informations Society: Themes and Visions. 1969.
2. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting. N.Y., 1973.
3. Masuda Y. The Informations Society as Post-Industrial Society Wash., 1981.
4. Ракитов А.И. Философия компьютерной революции. М.: Политиздат, 1991.
5. Бехманн Г. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний. М.: Логос, 2010. С. 33–34.)
6. Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society. Wash.: Wold Future Soc., 1983. P. 75.
7. Устьянцев В.Б. Пространство информационного общества // Информационная цивилизация: пространство, культура, человек. Саратов. 2000. С.7.
8. См.: Чугунов А.В. Развитие информационного общества: теории, концепции и программы: Учебное пособие. - СПб.: Ф-т филологии и искусств СПбГУ, 2007. - 98 с

References:

1. EPA: Economic Planning Agency. Japan's Informations Society: Themes and Visions. 1969.

2. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting. N.Y., 1973.
3. Masuda Y. The Informations Society as Post-Industrial Society Wash., 1981.
4. Rakitov A.I. Philosophy of the Computer Revolution. M.: Politizdat, 1991.
5. Behmann G. Modern society: risk society, information society, Knowledge Society. M.: Logos, 2010. pp. 33-34.)
6. Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society. Wash.: Wold Future Soc., 1983. P. 75.
7. Ustyantsev V.B. Information society space // Information civilization: space, culture, man. Saratov. 2000. p.7.
8. See: Chugunov A.V. Development of the information society: theories, concepts and programs: Textbook. - St. Petersburg: Faculty of Philology and Arts of St. Petersburg State University, 2007. - 98 p

УДК: 372.8

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СЫНИ ОЙЛАУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ (ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІ НЕГІЗІНДЕ)

Көпберген А.,

7М01301-«Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының 1-курс магистранты,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда, Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада, бастауыш сынып оқушыларының қазақ тілі пәні негізінде сыни ойлау дағдысын қалыптастырудың жолдары қарастырылған. Жаңа технологияны әр мұғалім өзінің алдында отырған оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып, өзінің шеберлігіне байланысты таңдап алады. Жаңа технологияны жүзеге асыру үшін сыныптағы оқушылардың қабілетін байқап, ары қарай дамытуға көп көмегін тигізу қажет. Бүгінде оқыту процесінде соның ішінде бастауыш сыныптарда жиі қолданып жүрген технологиялардың бірі «Сын тұрғыдан ойлау» технологиясы. Оқу мен жазу арқылы Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы біздің көптеген тұйыққа тіреліп қалған оқыту мәселелеріне көмектесе алды. Мақалада, мектептегі сабақта оқушылардың сын тұрғысынан ойлау негіздерін қалыптастырудың алғышарттары мен әдістемесі ұсынылған.

Түйін сөздер: сыни ойлау, оқыту, технология, әдістеме, қазақ тілі, бастауыш сынып.

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ (НА ОСНОВЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА)

Көпберген А.,

магистрант 1 курса специальности 7М01301 - «Педагогика
и методика начального образования»,
Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата,
Кызылорда, Республика Казахстан

Аннотация. В статье рассмотрены пути формирования у младших школьников навыков критического мышления на основе предмета казахский язык. Новая технология подбирается каждым педагогом в зависимости от его мастерства с учетом возрастных

особенностей своих учеников, сидящих перед ним. Чтобы реализовать новые технологии, необходимо проявить способности учащихся в классе и оказать большую помощь в дальнейшем развитии. Сегодня одной из наиболее часто используемых технологий в процессе обучения, в том числе в начальных классах, является технология «критического мышления». Программа развития критического мышления через чтение и письмо смогла помочь многим нашим тупиковым проблемам обучения. В статье представлены предпосылки и методика формирования основ критического мышления учащихся на уроке в школе.

Ключевые слова: критическое мышление, обучение, технология, методика, казахский язык, начальные классы.

FORMATION OF CRITICAL THINKING SKILLS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS (ON THE BASIS OF KAZAKH LANGUAGE)

Kopbergen A.,

1st year undergraduate in 7M01301 - "Pedagogy and Methodology of Primary Education",
Korkyt Ata Kyzylorda State University,
Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

Annotation. The article considers the ways of formation of critical thinking skills in younger schoolchildren based on the subject of the Kazakh language. The new technology is selected by each teacher depending on his skill, taking into account the age characteristics of his students sitting in front of him. In order to implement new technologies, it is necessary to demonstrate the abilities of students in the classroom and provide great assistance in further development. Today, one of the most frequently used technologies in the learning process, including in elementary grades, is the technology of "critical thinking". The program for developing critical thinking through reading and writing has been able to help many of our dead-end learning problems. The article presents the prerequisites and methods of forming the foundations of critical thinking of students in the classroom at school.

Keywords: critical thinking, teaching, technology, methodology, Kazakh language, elementary classes.

Болашақтың бүгінгіден де нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын күш тек білімде ғана. Қай елдің болмасын өсіп өркендеуін, өркениетті дүниеде өзіндік орын алу оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, дамыту бағытына байланысты. Қазақстан Республикасының орта білімді дамыту тұжырымдамасында: «Бастауыш мектептің негізгі міндеттері – баланың жеке басының алғашқы қалыптасуын қамтамасыз ету, олардың қабілеттерін ашып, дамыту, оқуға деген ынтымақтық тәжірибесінің берік дағдыларын меңгерту» делінген.

Тәуелсіз еліміздің білім беру жүйесінде болып жатқан оң өзгерістер қоғамның жас ұрпақ тәрбиесі үшін жауапкершілігі терең сезіліп отырған бүгінгі таңда оқу-тәрбие үрдісінің тиімділігін арттыру бағытында барлық мүмкіндіктерді пайдалануды көздейді. Еліміздің болашағы балалардың білім дәрежесінің тереңдігімен өлшенеді. Қазіргі кезде білім беру әлеуметтік құрылымының маңызды элементтерінің біріне айналды. Білімнің әлеуметтік рөлінің артуына байланысты адамдардың болашағы алған білімдерінің деңгейіне, сапасына, көлеміне, дәрежесіне тікелей қатысты болады. Сондықтан мұғалімдерге жауапкершілік, үлкен міндет жүктеледі. Мұндай міндетті шешу мұғалімдерден мектепте оқушыларға берілетін негіздерін олардың болашақ іс-әрекетінің берік негізі әрі тірегі болатындай етіп, оқытуды, оқу-тәрбие үрдісін, білім мазмұнын түбірімен жаңартумен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әр алуан құралдарын

қолданудың тиімділігін арттыруды, педагогикалық жаңалықтарды тәжірибеге батыл енгізуді жүзеге асыруды талап етеді [1, 2 б.].

Жаңа технологияны әр мұғалім өзінің алдында отырған оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып, өзінің шеберлігіне байланысты таңдап алады. Жаңа технологияны жүзеге асыру үшін сыныптағы оқушылардың қабілетін байқап, ары қарай дамытуға көп көмегін тигізу қажет.

Бүгінде оқыту процесінде соның ішінде бастауыш сыныптарда жиі қолданып жүрген технологиялардың бірі «Сын тұрғыдан ойлау» технологиясы.

Оқу мен жазу арқылы Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы біздің көптеген тұйыққа тіреліп қалған оқыту мәселелеріне көмектесе алды. Бұл әдістің «сын тұрғысынан ойлау» деп аталғаны сын көзқараспен қарау деген мағына емес, талдап, ойлаумен ұштастыра білім алуды бағыттайтын оқыту технологиясы.

Сын тұрғысынан ойлау – өте күрделі, маңызды құбылыс. Мұғалім осы әрекетті ұйымдастырушы, бағыттаушы. Оқушы әр түрлі ақпарат көздерінен сусындап, өз түйінін айта білуі керек. Кез келген мазмұнды талдау барысында өз тобымен ұйымдасып пікірлесіп, ең ұтымды жауапты іздеуі керек. «Сын тұрғысынан ойлау» бағдарламасының стратегияларын пайдалана отырып өткен сабақтардың әсері мол.

Сабақта оқушылардың сын тұрғысынан ойлау негіздерін қалыптастырудың алғы шарттары мыналар:

- сыни тұрғыдан ойлауын қалыптастыру үздіксіз түрде жүзеге асырылуы керек;
- оқыту үрдісін айқын түрде демократияландыруды қадағалау.

«Сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясын дамыту төмендегідей нәтиже береді:

- білім алушының белсенділігін арттыру;
- пәнге қызығушылығын арттыру;
- өзіндік көзқарасын білдіруге мүмкіндік беру;
- зерттеуге икемділігін дамыту;
- сөйлесім әрекеті белсенділігін арттыру;
- білім алушылар бір-бірімен қарым-қатынас жасай біледі;
- басқаларды тыңдауды, кез келген жауапқа сыйластық, түсіністікпен қарау.

Жалпы, сын тұрғысынан ойлайтын оқушылар белсенді болады, олар сұрақтар қойып дәлелдерді талдайды [2, 7 б.].

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы – әлемнің түпкір-түпкірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Жобаның негізі Ж. Пиаже, Л. Выгодский теорияларын басшылыққа алады. Мақсаты: Барлық жастағы оқушыларға кез-келген мазмұнға сын тұрғысынан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға, саналы шешім қабылдауға сабақтарға үйрету. Бұл бағдарлама жаңа буын оқулықтарының талаптарын жүзеге асыруда, оқушылардың білім деңгейін көтеруде, балаларды шығармашылыққа баулуға, ойларын еркін айтуға, тез арада дұрыс шешім қабылдауға көмектесетін бірден-бір тиімді технологиясы. «Сын тұрғысынан ойлау» технологиясын пайдаланатын әр ұстаз өз педагогикалық қызметінде, оқушы мен мұғалім арасындағы қарым-қатынасқа дегенде көзқарасының мүлдем өзгергенін байқайды.

Сын тұрғысында ойлау әдісі мұғалім қызметінде ұйымдастыра оқыту, оқушылардың жеке топпен жұмыс жасау негізінде білім алуымен ұштасады. Бұл модуль оқушының жекелеген мүмкіндіктері мен қабілеттерін ашуға бағытталады. Бұл әдістің ерекшелігі оқу әдісінде қолданылады. Яғни оқушылардың ауызша және жазбаша тілін, ойлау, есте сақтау қабілетін, әрбір ақпаратқа, сонымен бірге өзінің және басқаның шығармашылығына сыни қарауына, шығармашылық қабілетін дамытуға бағытталады.

Сын тұрғысынан ойлау-сынау емес, шыңдалған ойлау. Бұл технологияның ішкі құрылымында ерекшелік бар. Бұл құрылым 3 сатыдан тұрады: итермелеу сатысы, конструкциялау сатысы, нұсқалау сатысы.

Сыни ойлау – өзіндік ойлау. Сыни ойлау – сұрақ қоюдан және шешімін талап ететін проблемаларды айқындаудан басталады. Оқушы өзі сұрақ қойып, шешімін өзі айқындайды. Сыни ойлау- әлеуметтік ойлау, бірлесе оқыту идеясы. Сыни ойлау және оқыту мұғалімдер идея мен тәжірибенің әртүрлілігін түсінгенде және қолданғанда пайда болады. Сыни ойлауға оқыту – жеңіл міндет емес. Оны белгілі кезеңде орындап, кейін ұмытып кетуге болмайды. Сыни ойлауға апаратын қатаң реттелген қадамдар тізімі жоқ.

Дегенмен сыни ойлауға үйрету үшін мына төмендегі шаралар орындалуы шарт:

1. Сын тұрғысынан ойлауды тудыру үшін уақыт беру арқылы мүмкіндік жасау
2. Оқушыларға ойлануға рұқсат беру.
3. Оқушылардың әр түрлі идеялары мен пікірлерін тыңдау.
4. Үйренудегі оқушылардың белсенді іс-әрекетін қолдау.
5. Сенімділік.

Мұғалімнің іс-әрекеті:

- Топқа бөліп ой қозғайды
- Тақырыпқа қызықтырып бағыттайды
- Шығармадағы ең қажетті, құнды нәтижені анықтауды ұсынады.
- Ойларын жазуды ұсынады
- Қорытындылауға бағыттайды

Оқушылар іс-әрекетінде мынадай өзгерістер байқалады:

1. Бірлесіп жұмыс істеуге, шешім қабылдауға, өзі білмегенін үйренуге, білгенін ортаға салуға үйретеді.
2. Ұжымдық, жұптық, топтық жұмыс істеу дағдылары қалыптаса бастайды.
3. Білімді өз бетінше іздеуге, салыстыра болжауға, ойын еркін жеткізе білуге дағдыланады.
4. Оқушылар сабақтың басынан бастап білімді игеруге белсене кіріседі, қызығушылығы артады.
5. Сабаққа енжар қатысып отырған оқушыларда ерекше белсенділік пайда болады.
6. Өзін-өзі бағалауға
7. Саралауға
8. Ғылыми жұмыспен айналысуға
9. Өз пікірін қалыптастыру «Мен» деген рөлін көтеру [3, 7 б.].

«Сын тұрғысынан ойлау» стратегияларын жаңа сабақты өз бетінше меңгерту үшін қолданған тиімді. Сабақты өз бетінше меңгеру үшін мағынаны тану кезінде түртіп алу әдісін пайдаланамын. Бұл әдісті мәтінмен жұмыс жүргізгенде қолданамын. Оқушы ең алдымен тақырыпты өзі оқиды, таныс мәліметтерді белгілейді, өзі білмеген мәліметтерді табады да кестені толтырады, білмегенін мұғалімнен сұрайды, нені білгісі келетінін айтады. Мысалы, «Негізгі және туынды етістік» тақырыбындағы сабағымда «етістік туралы не білемін?», «негізгі және туынды етістік туралы не білгім келеді?» , «негізгі және туынды етістік туралы не үйрендім?» деген сұрақтарға жауап беріп, кестені толтырды. Өздерінің ойларын ашық жеткізді және әрбір оқушы негізгі және туынды етістік туралы бір нәрсе үйреніп кетті.

Жалпы сыни ойлау арқылы оқыту барысында мұғалімдер:

- Оқушыларды топқа бөліп ой қозғатуды;
- Оқушыларды тақырыпқа қызықтырып бағыттауды;
- Тақырыптағы ең құнды мәселелерді анықтап ұсынуды, зерттеуді;
- Оқушылардың өз-өздерін реттеуге, бағалауға, білімдерін өздіктерінен саралауға бағыттауды;
- Оқушылардың, әріптестердің, тренерлердің ұсыныс-пікірлерін қабылдауды;
- Сыни тұрғыдан ойлай отырып мәдени күнделік толтыруды үйренеді.

Мен өз сабақтарымды өткізе отырып оқушылардың сыни тұрғысынан ойлауын бағалау мақсатында сабақтың әр сатысында қолданылатын әдіс-тәсілдердің маңызы зор

деп білемін. Оларды мақсатты, тиімді қолдана білу мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Енді осы кезеңдердің мақсат-міндеттеріне тоқталып өтсем

Бірінші кезең-итермелеу сатысы. Бұл сатыны, сондай-ақ уәждендіру- оқушыларды қалай қызықтыру керек деген сұраққа жауап деп қарауға болады:

– Оқушы өміріндегі контекске қатысы бар, шын мәніндегі мәселені ұсыну және оқыту мақсатын бірлесіп дайындау;

– Оқушының бұрынғы тәжірибесімен байланыс орнату;

– Оқушының бұрынғы тәжірибесімен байланыс орнату;

– Жаңа идеяны түсінуге платформа дайындау [4, 45 б.].

Үйрену процесі – бұрынғы білетін мен жаңа білімді ұштастырудан тұрады. Үйренуші жаңа ұғымдарды, түсініктерді өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, кеңейте түседі. Сондықтан да сабақ қарастырғалы тұрған мәселе жайлы оқушы не біледі, не айта алатындығын анықтаудан басталады. Осы арқылы ойды қозғау, ояту, ми қыртысына тітіркенгіш арқылы әсер ету жүзеге асады. Осы кезеңге қызмет ететін «Топтау», «Түртіп алу», «Ойлану», «Жұпта талқылау» тағы басқа деген аттары бар әдістер жинақталған. Итермелеу сатысының екінші мақсаты–үйренушінің белсенділігін арттыру. Өйткені үйрену – енжарлықтан гөрі белсенділікті талап ететін іс-әрекет екені даусыз. Оқушы өз білетінін еске түсіреді, қағазға жазады, көршісімен бөліседі, тобында талқылайды. Яғни айту, бөлісу, ортаға салу арқылы оның ойы ашылады, тазарады. Осылайша шындалған ойлауға бірте-бірте қадам жасала бастайды. Оқушы бұл кезеңде сыни ойлау арқылы жаңа білім жайлы ақпарат жинап, оны байырғы білімімен ұштастырады.

«Негізгі және туынды етістік» тақырыбындағы өткізген сабағымда бұл кезеңде талқылау үшін оқушылар жұптасады. Етістік туралы білетіндері туралы үш минут ойланып, еске түсірген білімдерін кестеге толырды. Топта талқылап, дәптерлеріне жазды. Интерактивті тақтада жазылған «тұр, айт, бар» мысалдарын талдап, «көз,үтік,өрнек» сөздеріне жұрнақтар жалғау арқылы туынды етістік шығарды. Мысалдарды талдай отырып, оқушылар тақырыпты анықтады және талдау арқылы ережені шығарды.Сабақтың тақырыбын шығарған соң,сабаққа «бүгін біз негізгі және туынды етістікті үйренуіміз керек» деген мақсат қойды.

2-сабағым «Жаттығу жұмысы» тақырыбында «Үш ұйғарым» стратегиясы бойынша алдыңғы сабақта алған білімдерін жұптасып талдап, артық сөзді тауып «неге артық» екенін дәлелдеді. «Бірге ойлаймыз» стратегиясы бойынша 3 топқа тапсырмалар берілді.

1-топ туынды етістікті тап, постерге жазып қорғады.

2-топ Зат есімдерге –ла,-ле,-да,-де,-та,-те жұрнақтарын жалғап туынды етістіктерді жазды.

3-топ Берілген өлеңді оқып, туынды етістікті тапты. Туынды етістікті сөз құрамына талдады.

Соңында өлеңнің ана туралы екенін,өлең мазмұнын қысқаша топтан бір оқушы айтты. Әр топ өздеріне берілген тапсырмаларды ұйымшылдықпен орындады. «Тақырыптық түйінді сөздер» стратегиясы бойынша сабақта алған білімдерін қорытындылады.

«Болымды және болымсыз етістік» тақырыбында өткізілген сабақта «Бұл мәлімет Шындық па немесе Жалған ба?» стратегиясы бойынша берілген сөздерден етістіктерді таба отырып, тақырыпты анықтады. Сабаққа мақсат қойды. Берілген мысалдарды талдай отыра оқушылар ереже шығарды [5, 3 б.].

2-сабағында «Жаттығу жұмысы» тақырыбында ой қозғау мақсатында «Стикерлер тобы» стратегиясы арқылы оқушылардың жаңа сабаққа деген құлшынысын арттыра алдым. Бұл ойын арқылы өткенге де шолу жасай алдым.

Ойлау мен үйренуге бағытталған *екінші кезеңі конструкциялау сатысы*

Оқушының білімін қалыптастыру деңгейінде, оны зерттеу, талдау, жауап табу үшін жеткілікті материал болу керек, ол үшін:

- Материал меңгеру;
- Белгілі және жаңа білімді бөлу;
- Сұрақ қою;

– Барлық мүмкін байланыстарды өткізу. Бұл кезеңде үйренуші жаңа ақпаратпен танысады, тақырып бойынша жұмыс істейді, тапсырмалар орындайды. Оның өз бетімен жұмыс жасап, белсенділік көрсетуіне жағдай жасалады. Оқушылардың тақырып бойынша жұмыс жасауға көмектесетін оқыту әдістері бар.

Тараудағы сабақтарымда интернет материалдарын, видеоматериалдарын пайдаландым. Видеоматериалдарды көру арқылы оқушылардың сабаққа деген қызығушылығы артты

Үйренушілер білетіндерін анықтап, білмейтіндерін белгілеп сұрауға әзірленеді. Бұл әрекет арқылы жаңаны түсіну үшін бұрынғы білім арасында көпірлер құрастыруға, яғни байланыстар құрауға дағдыландырады.

Жаңа алынған білімді айқындайтын және ұштайтын деңгейде оқушыда шешім қабылдай алатын мүмкіндік болу керек:

- оқығанын өзіндік ойлау тұрғысынан көрсете білу
- өз сұрақтарын қою және оған жауаптар табу
- болжау жасай білу және олардың дұрыстығын тексеру
- жаңадан пайда болған жағдайларды тез түсінуде осы білімді қолдану.

Нұсқалау сатысында тақырыпты күнделікті оқыту процесінде оқушының толғанысын ұйымдастыру, өзіне, басқаға сын көзбен қарау, баға беру назардан тыс қалып жатады. Одан гөрі, үйге тапсырма беру, оны түсіндіру, баға қою сияқты шараларға уақыт жіберіп аламыз. Сын тұрғысынан ойлауды дамытуда бұл сабақтағы аса қажетті мәнді, маңызды әрекет болып табылады. Дәл осы кезеңде үйренуші не үйренгенін саралап, салмақтап, оны қандай жағдайда, қалай қолдану керектігін ой елегінен өткізеді.

Белсенді түрде өз білім үйрену жолына қайта қарап, өзгерістер енгізеді, яғни нағыз білім шыңына көтеріледі, үлкен әлемге енеді. Сол білім арқылы өзінің өзгергенін сезінеді, өзгеше сенім, тәрбиелік, даналыққа бастау алады. Толғануды тиімді етуге лайықталған «Венн диаграммасы», «Толықтыру тесті», «Сәйкестік тесті», «Семантикалық карта» сияқты әдістер әр сабақтың ерекшелігіне, ауыр-жеңілдігіне қарай лайықтала қолданылады. Олар оқушылардың бір-бірімен ой алмастыруын, ой түйістіруін қамтамасыз етеді. Әр оқушы өз шығармашылығын көрсете алады. Сыни ойлай отырып өз-өздерін бағалайды. Әр топқа тақырып бойынша тапсырмаларды бөліп бердім. Оқушылар топта берілген тапсырмаларды орындау барысында белсенділік танытты. Әр топта ынтымақтастық бар.

Постерге тапсырмаларды жазып, топтан бір оқушы тақтаға шығып қорғады.

Сыныптағы қарым-қатынасты зерттеуді көздеген еңбектер белгілі бір өзара әрекеттестік үлгілері, зерттеушілік әңгіме, дәйек пен диалогтің мұғалімдер мен оқушыларды мағына мен білімді игерудегі бірлескен іс-әрекетке тартылуымен қатар, жоғары деңгейдегі ойлау қабілеттері өрістенуіне және зияткерлік қырларының дамуына ықпалын тигізетіндігін көрсеткен. Осы орайда тәжірибе кезінде соңғы сабақ барысында оқушыларға топта «болымды және болымсыз» етістікті қатыстырып, диалог құруға тапсырма бердім. Оқушылар топта диалог құрып, сыныптастарына сұрақ қою арқылы барлық топ мүшелері тапсырмаға белсенділікпен қатысты. Бұл тапсырма топ мүшелерін де, сыныптастарын да сыни ойлауға, көзбен көру және ауызша ақпарат көздерімен тікелей қарым –қатынас жасау оқушыларға дәйектеу дағдыларын шынықтыруға және жеке тәсілдермен білім алуға мүмкіндік берді.

Оқушылар сәйкестендіру кестесін толтыру арқылы етістік түрлерін жаза білуге дағдылана отырып, ойланып, ізденуге әрекеттенеді.

Күрделі етістік	Дара етістік

[Ескерту: Автормен құрастырылған]

«Негізгі және туынды етістік» тақырыбынан алған білімдерін пысықтау мақсатында оқушыларға «Венн сызбасы» тапсырмасы берілді. Сол кезде оқушылар ойларын жинақтап, негізгі және туынды етістікті жеке және ортақ қасиетті айтып шықты. Сонымен, сабағымда сын тұрғысынан ойлау технологиясы бойынша үйрету барысында мынадай қорытындыға келдім:

1. Жаңа білім бойынша өз жобалары, болжамдарын тыңдап, талқылау (өздері талдайды, бір-бірін тыңдайды);

2. Өзіндік қорытындылары, оның қаншалықты ғылыми, шындыққа жақын екенін саралайды;

3. Білімді өз бетімен алуға деген ынтасын, шығармашылық жұмыстарға қабілетін, танымпаздық белсенділіктерін арттырамыз;

4. Білім дәрежесі деңгейін саралау /өзіндік анализ, синтез, бағалауының деңгейі қалыптасады;

5. Бір-бірімен ынтымақтастығы, пікірлерін айта білуі, қорғай білуі, айтыса білуге дағдыланады;

6. Оқушыларда ғажайып ойлар пайда болады, онымен қатар өзінің және өзгелердің пікірі мен тәжірибесіне құрметпен қарауға үйренеді;

7. Оқушы әрекеті адамның ойлау қабілетін дамытады және ол кітап оқыған кезде өз ойын тұжырымдайды;

8. Оқушылар өз ойымен, іс-тәжірибесімен, пікірлермен бөлісуге үйренеді, бұл бағыт топпен жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

9. Жұмыс барыстарын алмасу арқылы оқушының өз ойын ашық, жасқанбай айтуға, басқа адамның ойын дұрыс қабылдауға үйренеді [6, 28 б.].

«Сыни тұрғысынан ойлауды дамыту» бағдарламасын қолдана отырып өткен сабақтарда оқушы сыни тұрғысынан ойлап, дәлелдеуге тырысады, ой-өрісін кеңейтеді, еркін ойлай отырып, келе-келе мұғалімнің түсіндіргеніне қарағанда өз ізденісімен қызығу танытып, шығармашылық қабілеттері ұшталады. Сонымен қатар, жекелей жұмыстар, жұптық және топтық жұмыстар жүргізу арқылы өз ойларын ашық айта білу, пікір айтуға үйрену, пікір таластыру, ойланып жауап беру, жолдастарының ойын тыңдау, жауаптарын бағалай білу, сыйластыққа, ұйымшылдыққа, білім деңгейлерінің жоғары болуына көп әсерлерін тигізеді. Оның ішінде ерекше бір жағдай: сынып бойынша көп сөйлемейтін, ойлау дәрежесі төмен оқушылардың да қызығушылығы туып, олардың өз мүмкіндіктеріне қарай топтар бойынша сабаққа қатысуға тырысуы байқалады.

Қорыта айтқанда, әр сабақта оқушының жан-дүниесіне еніп, бар білімді сан түрлі тәсілдер арқылы оқушы бойына дарытқан жөн. Өйткені, бала – өміріміздің болашағы. Оларды біліммен сусындатып, өмірге деген көзқарасын қалыптастырып, саналы азамат етіп тәрбиелеу – барша ұстаздың қасиетті міндеті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кульбаева З.Қ. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясын қолданудың тиімділігі // Бастауыш сынып. – №7. – 2013. – Б. 2.

2. Шурегеева Д.Е. Бастауыш сынып оқушыларын оқытудағы жаңа әдіс-тәсілдер // Бастауыш сынып. – №8. – 2014. – Б. 7.

3. Тағаева Т.Д. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы әдістерін сабақтарда қолданудың тиімділігі // Бастауыш сынып. – №10. – 2014. – Б. 7.

4. Мирсеитова С. Оқыту ізденіс ретінде және ізденіс оқыту ретінде. – Қарағанды: Жолдал Е.В, 2011. – 120 б.

5. Талдыбаева К. Білім беру үрдісінде жаңа технологияны пайдалану жолдары // Бастауыш сыныпта оқыту. – №5, 2005. – Б. 3.

6. Баратова Б. Оқытудағы тиімді тәсілдер // Бастауыш мектеп. – №4. – 2004. – Б. 28-29.

References:

1. Kulbaeva ZK Effectiveness of using the technology "Development of critical thinking" // Primary school. - №7. - 2013. - Б. 2.

2. Shuregeeva DE New methods of teaching primary school students // Primary school. - №8. - 2014. - Б. 7.

3. Tagaeva TD The effectiveness of the use of critical thinking techniques in the classroom // Primary school. - №10. - 2014. - Б. 7.

4. Мирсеитова С. Teaching as search and search as teaching. - Karaganda: Zholdal EV, 2011. - 120 p.

5. Talдыbaeva K. Ways to use new technologies in the educational process // Teaching in primary school. - №5, 2005. - Б. 3.

6. Баратова Б. Effective approaches to teaching // Primary school. - №4. - 2004. - Б. 28-29.

УДК: 372.8.1

ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДІ ЖАҢА ӘДІС-ТӘСІЛДЕР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ

Игэлэг Қарақат

«7M01701-Қазақ тілі мен әдебиеті»

білім беру бағдарламасының 1-курс магистранты

Абай атындағы Қазақ ұлттық

педагогикалық университеті, Алматы қ.

Ғылыми жетекші: п.ғ.к. **Нурғали С.**

***Аннотация.** Мақалада, оқушыларға қазақ тілінен сабақтас құрмалас сөйлем түрлерін меңгерту жолдарына назар аудару, оқушылардың тілдік материалдарға деген қызығушылығын арттыра отырып, елжанды азамат тәрбиелеу мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар, ғылыми зерттеу көздеріне сүйене отырып, тақырыптың теориялық сипатын ашу, оқушыларға сабақтас құрмалас сөйлем тақырыбы бойынша берілетін білім көлемін анықтау және құрмалас сөйлем түрлерін оқытуда қамтылатын инновациялық технология түрлері сараланады.*

***Түйін сөздер:** құрмалас сөйлем, қазақ тілі, оқыту, әдістеме, теория, сөйлем, тілдік дағды.*

ОБУЧЕНИЕ СЛОЖНЫМ ПРЕДЛОЖЕНИЯМ С ПОМОЩЬЮ НОВЫХ МЕТОДОВ

Игелег Қарақат,

Магистрант 1 курса образовательной программы

«7M01701-Казахский язык и литература»

КазНПУ имени Абая, г. Алматы

Научный руководитель: к.т.н. **Нурғали С.**

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы воспитания гражданственности, повышая интерес учащихся к языковому материалу, акцентируя внимание на способах овладения учащимися видами связанных предложений по казахскому языку. Кроме того, исходя из источников научного исследования, дифференцируются виды инновационных технологий, включаемые в изучение типов составных предложений и определение объема знаний, предоставляемых учащимся по теме смежных составных предложений, раскрытие теоретического характера темы.

Ключевые слова: составное предложение, казахский язык, обучение, методика, теория, предложение, языковые навыки.

TEACHING COMPLEX SENTENCES WITH NEW METHODS

Igeleg Karakat,

Master student of the 1st year of the educational program

"7M01701-Kazakh language and literature"

KazNPU named after Abay, Almaty

Scientific adviser: Ph.D. **Nurgali S.**

Annotation. The article deals with the issues of educating a country citizen by paying attention to the ways in which students learn the forms of related compound sentences from the Kazakh language, increasing students' interest in language materials. In addition, based on the sources of scientific research, it is planned to reveal the theoretical nature of the topic, determine the amount of knowledge provided to students on the topic of a compound sentence, and analyze the types of innovative technologies that are included in the teaching of compound sentences.

Keywords: complex sentence, Kazakh language, teaching, methodology, theory, sentence, language skills.

Сабақтас құрмалас сөйлемнің мағыналық түрлері жағынан теориялық білім бергенде, мұғалім түсіндіру әдісінің мына түрлерін – толық, жартылай бағыт беруді; оқушыларды өздігінен іздендіруді, зерттей оқытуды орнымен пайдалануы қажет. Құрмаластың әрбір мағыналық түрлерін, өзіндік белгілерін оған дейін өтілген материалдардан ажырата, саралай түсіндіруде байқау әдісін, ойлаудың анализ, синтез, салыстыру, жинақтау тәсілдерін тиімді пайдалану керек. Әр сабақта көрнекі құралды кеңінен пайдаланудың, әсіресе, оқулықта берілген сызба, кестемен жұмыс істеуді үйретудің үлкен мәні бар. Құрмалас сөйлемдерді меңгертуге арналған жұмыстар оқушылардың ойлау қабілеттерін арттыруға, тілінің дамуына, стилінің жетілуіне көмектесулері керек [1, 48 б.].

Оқушыларға құрмалас сөйлемнен дағды жаттығу, кітапты пайдалану, грамматикалық талдау, түсіндірмелі жазу әдістерін қолдана отырып, ауызша, жазбаша жаттығулар орындату арқылы беріледі. Ол туралы ғалым Х.Арғынов оқушылардың ойлау қабілеттерін жетілдіру үшін құрмалас сөйлем жаттығулары мынандай дағдыларды қалыптастырудың шарт екендігін айтады: 1. Тілдік құбылыстарды байқату. 2. Оқытылып отырған материалды бұрынғы біліммен салыстырып, оның өзіндік белгілерін таныту. 3. Өз қорытындысын, тұжырымын, құрмаластан алған білімін тәжірибеде қолдана білуге үйрету.

Сабақтас құрмалас сөйлем туралы түсінік әңгіме, байқау әдістері арқылы меңгертіледі. Салыстыру әдісі – сабақтас құрмалас сөйлемді оқытудағы белсенді әдістердің бірі. Бұл әдісті сабақтас сөйлемдердің мағыналық ерекшеліктерін игертуде қолдануға болады. 1. **Мезгіл бағыныңқы сабақтас сөйлемнің мағыналық ерекшелігін таныту үшін** өзіне ұқсас ыңғайлас салалас сөйлеммен салыстырылады.

Ыңғайлас салалас	Мезгіл бағыныңқылы сабақтас
Жоғары көтерілдім де, үстірт бетін түгел көре қайттым.	Жоғары көтерілген соң, үстірт бетін түгел ре қайттым.

Мезгіл бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдердің мағыналық ерекшелігі – құрамындағы жай сөйлемдердің бір мезгілде немесе іле-шала болған әрекеттерді, жай-күйді баяндайтындығы. Осы ерекшеліктерді мысалдар арқылы түсіндіріп, олардың құрамындағы жай сөйлемдер салаласа да, сабақтаса да байланыса алатындығын дәлелдеу. Ыңғайлас салаластың жалғаулықты және жалғаулықсыз түрінде мезгіл мәні аңғарылады. Мысалы, *Айғай өте ұзаққа созылды және ешнәрсені түсінеріктей болмады* деген сөйлемге *және* жалғаулық шылауы қатысып тұр, сөйлемде мезгілдік мағына басым: айғайдың белгілі бір уақытқа созылғандығы, сол уақытта еш нәрсені түсініп болмайтындығы айтылады. Олай болса, кез келген ыңғайлас салаласта мезгіл ыңғайы байқалады, сондықтан бұларды мезгіл бағыныңқылы сабақтаспен салыстыруға мүмкіндік бар.

Мезгіл бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдерді меңгертуге қажетті жұмыстардың ең бастылары мыналар:

- 1) жаттығудан сабақтаса байланысқан мезгіл ұғымындағы құрмаласты салаласа байланысқан мезгіл ұғымындағы құрмаластан ажырату, жасалу жолдарын түсіндіру;
- 2) мезгіл бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдерді салаласа байланыстыру;
- 3) мезгіл мәніндегі құрмаластарды қатыстырып мәтін құрау.
- 4) өз басынан кешірген оқиғаны немесе оқыған шығармасындағы оқиғаны мезгіл ұғымындағы салалас және мезгіл бағыныңқылы сабақтаспен жеткізу [2, 42 б.].

Себеп бағыныңқылы сабақтасты түсіну оқушыларға қиынға соқпайды, сондықтан мұғалім себеп-салдар салалас пен себеп бағыныңқылы сабақтасты егжей-тегжейлі түсіндірмей-ақ, оқушыларды іздендіріп, себеп-салдар мәніндегі құрмаластардың өзіндік белгілерін өздеріне тапқызыған әрі қызықты, әрі тиімді.

Себеп бағыныңқылы сабақтас құрмалас себеп-салдар салалас құрмаласпен салыстырыла отырып түсіндіріледі, жасалу жолдарын кесте арқылы көрсеткен жөн. Себеп-салдар мәніндегі құрмалас сөйлемдерді меңгерту үшін мынандай тапсырмалары бар жаттығулар орындалады: 1) себеп пысықтаушы бар жай сөйлем себеп-салдар мәніндегі сабақтас құрмаласқа айналдырылады; 2) Себеп бағыныңқылы сабақтас құрмаластың алғашқы компоненті ұсынылып, екінші сыңарын өздеріне жазғызып, сөйлемді аяқтау тапсырылады; 3) Сабақтаса байланысқан себеп бағыныңқылы сабақтасты салаластыра байланыстырып, керісінше салалас байланысқан себеп-салдар салалас құрмаласты сабақтастыра байланыстырады; 4) Берілген сөздерді баяндауыш етіп, себеп бағыныңқылы сабақтас құрмалас жасатады; 5) Себеп-салдар салалас құрмаластың баяндауышын түрлі формаларға қойып, себеп бағыныңқылы сабақтас құрады.

Қарсылықты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем сыңарларының мағыналары көбінесе, антоним сөздерден, болымды-болымсыз формадағы сөздерден жасалған баяндауыштардан көрініп тұратындықтан, қарсылықты сабақтасты оқушылардың өздеріне меңгертуге болады. Оқушылардың өздеріне зерттей оқытуды мақсат еткендіктен, бірден грамматикалық талдаулардан бастауға болады. Тақтаға салаласа және сабақтаса байланысқан мынандай екі сөйлемді: *Сөз бергенге ерме, бөз бергенге ер және Әлдеке қызы болғанмен, Салтанаттың өзіне Абайды кепілге бермейтін болыпты*, - деп жазып, бұлардың құрмалас сөйлем екенін дәлелдеп, олардың тұрлаулы мүшелерінің астын сызғызып, баяндауыштарының тиянақты-тиянақсыз екенін тапқызып, құрамындағы жай сөйлемдердің бір-бірімен қандай жолмен байланысып тұрғандығын айтқызып, сұрақтарын қойғызу керек.

Қарсылықты бағыныңқылы сабақтас құрмаластан берілетін теориялық білімнің оқушылардың есінде берік сақталуы үшін оларға мынандай дағдылар меңгертіледі: қарсылық мәнді құрмаластың сыңарларының қарама-қарсы мағына білдіретінін дәлелдеу,

берілген жай сөйлемдерден қарсылықты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем жасау; берілген компонентке екінші сыңарын тауып, қарсылықты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем жасау; тыныс белгілерін дұрыс қоя білуге дағдыландыру [3, 74 б.].

Шартты бағыныңқылы сабақтас көбінесе, шартты райлы етістік арқылы жасалатыны белгілі, бұдан да басқа жолдары мектеп оқулығында көрсетілген. Кестедегі мысалдар аналитикалық әдіспен талқыланады. Бағыныңқының баяндауыштары қандай жолмен жасалса да, шартты мағынаны білдіруі керек. Мысалы, баяндауышы шартты райлы етістіктен болған бағыныңқылар үнемі шартты білідре бермейді, кейде ондай формада баяндауышы бар бағыныңқылар қарсылық, салыстырмалы мағынаны да білдіре береді. Мұндай жағдайда ондай бағыныңқылар қайтсе? деген сұраққа жауап бермейді, шартты білдірмейді. Сабақты әңгіме, байқау әдістерімен өткізген дұрыс болады. Оқулықта шартты мәнді құрмаластан берілетін білімді бекіту үшін, мынандай жаттығулар орындатылады: 1) жаттығудан шартты бағыныңқылы сабақтас құрмаласты табу, баяндауыш формаларын кестеге қарап түсіндіру; 2) шартты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемге толық грамматикалық талдау жасау; 3) берілген сөйлемдерді баяндауыш формаларын өзгертіп, шартты бағыныңқылы сабақтас етіп құрау; 4) мәтіндегі берілген сөйлемдерді аяқтап, шартты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем жасау, т.б.

Құрамындағы компоненттері салаласа байланыспайтын, тек сабақтаса байланысатын құрмаластар – **қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас пен мақсат бағыныңқылы сабақтас**. Оқулықта берілген кестелерді аналитикалық әдіспен талқылау арқылы осы құрмаластардың мағыналарын, сұрауларын, жасалу жолдарын, тыныс белгілерін түсіндіреді. Сосын кестеде берілген сөздерді баяндауыш етіп, қимыл-сын бағыныңқы, мақсат бағыныңқы сабақтас құрмаластар жасайды. Құрмалас сөйлемдердің бағыныңқы сыңарының баяндауыш формаларына ұқсас қимыл-сын пысықтауыш пен мақсат пысықтауышты жай сөйлемдерді салыстырып, синтаксистік талдаулар жасау жолымен олардың мағынасы мен қызметіндегі айырмашылықтарды тауып, дәлелдейді. Содан соң қимыл-сын бағыныңқы сабақтас құрмаластың баяндауыштары тұлғалас басқа құрмаластармен салыстырылады, әрқайсысының мағыналық ерекшеліктері мен сұраулары анықталады.

Қимыл-сын бағыныңқы және мақсат бағыныңқы сабақтас құрмаластарға оқушылардың білім-білік дағдыларын қалыптастыру үшін қосымша мынандай жаттығулар орындату керек: 1. Жаттығудан қимыл-сын мәнді, мақсат мәнді құрмаластарды теріп жазу; 2. Осыларды қатыстыра мәтін құрау; 3. Қимыл-сын және мақсат пысықтауышы бар жай сөйлемдерді құрмалас сөйлемдерге айналдыру. 4. Қимыл-сын бағыныңқы және мақсат бағыныңқы сабақтас құрмаластарды бірыңғай мүшелі жай сөйлемдерге айналдыру; 5. Қимыл-сын бағыныңқы сабақтас құрмаласты жасалу жолдары ұқсас басқа құрмаластардан айыру, өзіндік белгілерін тану; 6. Берілген бастауыштарды құрамына енгізіп, қимыл-сын бағыныңқы, мақсат бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдер жасау; 7. Қимыл-сын бағыныңқы, мақсат бағыныңқы сабақтас құрмаластардан тұратын мәтіндерді көркем әдебиеттен табу.

Сонымен, әдістемелік әдебиеттерге шолу жасау барысында оқушылардың сабақтас құрмалас сөйлем туралы білімі мен дағдысын ұйымдастыруда төмендегідей әдіс-тәсілдердің тиімді екені анықталды: мұғалімнің түсіндіруі (толық, жартылай, бағыт беру), әңгіме, байқау әдістері, ойлаудың анализ, синтез салыстыру, жинақтау, қорытынды тәсілдері мен ойша қорытудың индукция, дедукция түрлері [4, 89 б.].

Жоғарыдағы анықтау экспериментінің нәтижесі көрсеткендей, 8 «А» сынып оқушыларының сабаққа қызығушылығы, сыныптың жалпы үлгерімі айтарлықтай төмен. Осыдан келіп аталған білім көрсеткішін біршама көтеріп, оқушылардың білім деңгейін жоғарылатудың, пәнге деген қызығушылығын арттырудың жаңаша әдістері мен тәсілдерін, тиімді жолдарын қарастырудың қажеттілігі туындады. Сондықтан да, қазіргі әдістемелік жүйеде кеңінен қолданылып жүрген жаңа технологиялардың элементтерін түрлендіре отырып, бірнеше сабақтар жүргіздім. Сабақтас құрмалас сөйлем түрлерін

оқыту барысында ақпараттық технологиядан оздыра отырып оқыту, деңгейлік оқыту, дамыта оқыту, модульдік оқыту, сын тұрғысынан ойлау әдістерін пайдаланып, белгілі дәрежеде жетістікке жеттім. Ендігі кезекте «Сабақтас құрмалас сөйлем» тақырыбына өткен сабағыма тоқталайын.

Жаңа сабақта түсіндіру әдісі арқылы сабақтас құрмаластың өзіне тән белгілерінен оқушыларға мәлімет бердім. Баяндауыштарының жасалу жолдарын оқулықта берілген кесте арқылы түсіндірдім. Жаңа сабақты бекіту үшін В.П.Беспальконың деңгейлеп оқыту технологиясын қолдандым. Ол үшін сыныпты 2 топқа бөліп, 1-топқа: «Тұлпар», 2топқа: «Сұңқар» деген атау берілді. Әрі қарай деңгейлік тапсырмаларды орындау жұмыстарына көштік.

I деңгей – оқушылық деңгей.

1. Кітаппен жұмыс. 120-жаттығуы ауызша орындау.

2. «Сен қалай ойлайсың?» (салалас пен сабақтас сөйлемді ажырата білу).

«Тұлпар» тобына: Адам ымырт кезінде ұйықтамайды, себебі сол уақытта өлім мен өмір ауысады. Стадионға бармақ болып, әкемнен сұрандым. Ол кейде Қалекене естіген бір хабарын жеткізу үшін барады, бірде жолшыбай соға кетуге тура келеді. Қатарында көлденең кісілер болғандықтан, Оспан Абайға айтам деген сөзін бастаған жоқ.

«Сұңқар» тобына: Байсал Құнанбаймен араздасып кеткелі, Абай мен Жиреншенің кездескені—осы. Ана мен баланың бақытты сәттеріне бөгет болғысы келмей, бір бұрышта үнсіз отыр. Бұл сөз Кенжетайға ауырлау тиді, ол ауыл жігіті болғанмен қазақша сауатты еді. Жұмыс көп болды, сондықтан демалысқа шықпадым.

«Тапқырлар аялдасасы» (мақал жалғасын тауып, басыңқы және бағыныңқы компоненттерін ажырату).

II деңгей – алгоритмдік деңгей.

«Тұлпар» тобына:

Бұлақты таудан арна ақса, теңіз болар аяғы (қарамен жазылған сөзге фонетикалық талдау жаса).

Жапырағы судырлап, тал сұлуша **таранды** (қарамен жазылған сөзге морфологиялық талдау жаса)

«Сұңқар» тобына:

Үшеуі үйге кірген соң, шам жағылды (қарамен жазылған сөзге фонетикалық талдау).

Құр әдеппен жымиғаны болмаса, Абай оның сөзін **анғарған жоқ** (қарамен жазылған сөзге морфологиялық талдау)

III деңгей – эвристикалық деңгей.

«Тұлпар» тобына: Сабақтас құрмалас сөйлемге тірек сызба дайында.

«Сұңқар» тобына: Салалас құрмалас пен сабақтас құрмаластың өзіндік ерекшеліктері туралы ой қорыту.

IV деңгей – шығармашылық деңгей.

«Тұлпар» тобына: Сабақтас құрмалас тақырыбына ертегі құрастыру.

«Сұңқар» тобына: Хат жазу.

Сабақтың бекіту кезеңінде сабақтас құрмалас пен салалас құрмалас сөйлемді салыстыру үшін Венн диаграммасын, ал қорыту үшін балама тест әдісін қолдандым. **Деңгейлеп оқыту технологиясының тиімділігі:** жан-жақты дамыған тұлға қалыптастыруға, оқушылардың жаңа қабілеттерін ашуға итермелейді. Әр тұлға өз бетінше жұмыс жүргізуге дағдыланады.

Сондай-ақ, сабақта салыстыру әдісі бойынша инновациялық технологиядан **Венн диаграммасын** пайдалану өте тиімділік көрсетті. «Венн диаграммасы» стратегиясы оқушылардың екі құбылысты немесе ұқсас ақпараттарды салыстыра тану және бірлікте қарастыра отырып, қасиеттерін ашу үстінде жұмыстандырады. Нәтижесін диаграммаға түсіруге үйренеді [5, 95 б.].

Білім беру үрдісінде қолданыс тапқан **М.Жанпейісованың модульдік оқыту технологиясының** кіріспе бөлімінде визуалдық лекцияда грамматикалық тірек-сызбаларды қолдану тұлғаның танымдық қабілетін арттыратындығы баса көрсетілген. Осы технологияға назар аудара отырып, оқушыларға сабақтас құрмаластан білім беру барысында **тірек сызбаларды** пайдалану арқылы оқушы қабілетін әрі білім деңгейін арттыруға талпындық. Технологияның сөйлесу бөлімінде оқу материалын пысықтап, жұмыс істеу үшін оқушыларға үш деңгейлік тапсырма дайындауда **Б.Блум таксономиясын** назарға ұстадық. Міне, біз жоғарыда қазіргі заманғы жаңашыл педагогтардың озат тәжірибелеріне, ғылыми ізденіс жұмыстары мен оқыту процесіне енгізген жаңалықтарына сүйене отырып, сабақтас құрмалас сөйлемді оқытудың тиімді жолдарын анықтап, инновациялық технологияларды қажетінше саралап көрсетуге тырыстық. Сонымен, сабақтас құрмалас сөйлемді оқытуда инновациялық технологияны пайдаланудың тиімділігі тәжірибе жүзінде нақтыланып, қалыпқа келтіру экспериментінде тиісті нәтижесін көрсетті.

Оқушылардың білім сапасын көтеріп, таным қабілеттерін арттыруда В.П. Беспальконың деңгейлік оқыту технологиясы маңызды орын алады. Осы білім деңгейлік тапсырмаларды басшылыққа ала отырып ұйымдастырылған жұмыстар нәтижесінде оқушының қарапайым білімдерін жетілдіріп, тереңдетеді. Өз ізденісі нәтижесінде оқушының жаңа білімге қол жеткізетін кезеңі ІІІ деңгей екені анықталды. Бұл кезде оқушы оқулық бойынша берілген білім көлемін оқушы өз бетімен толықтырады. Нәтижесінде шығармашылық белсенділігі артады, шыңдалады [6, 5 б.].

Қорытынды. Қазіргі кезеңде білім беру, оқыту, тәрбиелеу саласындағы дәстүрлі әдістермен қатар технологиялық жаңа түсініктер мен танымды жетілдірудің жолдары өрістей түсті. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев: «Ұлттық бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімділік деңгейімен айқындалады» деп, ХХІ ғасыр деңгейінде білім беруге ерекше назар аударып отыр. Бүгінгі таңда Қазақстанда білім берудің ұлттық үлгісі қалыптасып, оқыту мазмұны жаңарды. Осыған орай жеке тұлғаның танымдық қабілетін, шығармашылық қажеттілігін дамыту – ұстаздар қауымының басты міндеттерінің біріне айналып отыр.

Біз қарастырып отырған сабақтас құрмалас сөйлемді оқыту әдістемесінде бүгінгі күні біршама жаңалықтар енгізілген. Бұл жаңалық білім беру мекемелерінің оқытушыларына, ұстаздары мен педагогтарына өзіне ыңғайлы нұсқаны оқу үрдісіне енгізуге мүмкіндік береді.

«Сабақтас құрмаластың түрлерін оқыту жолдары» атты бұл курстық жұмыста жан-жақты қарастырылған сабақтас құрмаласты оқытуда қазақстандық жаңашыл педагог-ғалымдар: Жауынбай Амантұрұлы Қараевтың деңгейлеп оқыту технологиясын, Марал Мәденқызы Жанпейісованың модульдік оқыту технологиясын орта мектептерде қолданудың тиімділігін зерттеу нәтижесі мен тәжірибесі көрсетіп отыр. Демек, білім беру жүйесінде ақпарат легінің артып, шектеусіз өсуіне сай, өзін-өзі көрсете алатын жеке тұлғаны дамытуда оқытудың озық жүйелерін меңгеру және оны тәжірибе жүзінде қолданысқа енгізу – бүгінгі күндегі оқу-тәрбие үрдісінің басты талабы. Мұндай талап қазақ біл білімінен елеуі орын алатын сабақтас құрмалас сөйлемдерді оқыту мен меңгерту жолдарына да қойылатыны заңды. Міне, оқу-тәрбие процесіндегі осындай өзекті мәселелер курстық жұмыстың осы бөлімінің негізгі арқауы болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Арғынов Х.Қ. Құрмалас сөйлем синтаксисінің методикасы. – Алматы: Мектеп, 1994. 319 б.
2. Есенов Қ. Сабақтас құрмалас сөйлемнің құрылысы. – Алматы: Ғылым, 1992. – 141 б.
3. Қордабаев Т. Қазақ тілінің құрмалас сөйлемдер синтаксисі. – Алматы: Санат, 1995 – 176 б.

4. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 1998. – 170 б.
5. Кадашева Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Мұрагер, 2005. – 320 б.
6. Салқынбай А.Б., Көккөзова М.Б. Қазақтың тілші-әдіскер тұлғалары. – Алматы: Нұр-пресс.2006. – 137 б.

References:

1. Argynov Kh.K. Methods of syntax of compound sentences. - Almaty: School, 1994. 319 p.
2. Esenov K. Structure of related compound sentences. - Almaty: Science, 1992. - 141 p.
3. Kordabaev T. Syntax of compound sentences of the Kazakh language. - Almaty: Sanat, 1995 - 176 p.
4. Balakaev M., Kordabaev T. Kazakh language. - Almaty: School, 1998. - 170 p.
5. Kadasheva K. Methods of teaching the Kazakh language. - Almaty: Murager, 2005. - 320 p.
6. Salkynbay AB, Kokkozova MB Kazakh journalists and methodologists. - Almaty: Nur-Press.2006. - 137 p.

УДК: 37.026

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ АРТТЫРУ

Шынберген.Н.М.,

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті,
ПМНО-21-1 м (б) магистранты

***Аннотация.** Ұсынылған мақалада бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін арттырудағы дидактикалық ойындардың маңыздылығы сарапталады. Оқушының танымдық белсенділігінің артуының оқу процесіне әсері зерттелді. Ойын техникасының бастауыш сынып оқушылары үшін, оның ішінде дидактикалық ойындардың мәні қарастырылды. Сонымен қатар дидактикалық ойындарды жүргізу барысында мұғалімнің ұстануы тиіс ережелер ұсынылды.*

***Түйін сөздер:** дидактикалық ойындар, мұғалім, бастауыш сынып, оқушы, танымдық белсенділік, оқу процесі, сабақ.*

ПОВЫШЕНИЕ АКТИВНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ЧЕРЕЗ ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИГРЫ

Шынберген.Н.М.,

Коркыт Ата Кызылординский университет,
ПМНО-21-1 м (б) магистранты

***Аннотация.** В предлагаемой статье анализируется значимость дидактических игр в активизации познавательной деятельности младших школьников. Изучено влияние повышения познавательной активности школьника на учебный процесс. Рассмотрена сущность игровой техники для младших школьников, в том числе дидактических игр. Также были предложены принципы, которым должен следовать учитель при проведении дидактических игр.*

***Ключевые слова:** дидактические игры, учитель, начальная школа, ученик, познавательная деятельность, учебный процесс, урок.*

INCREASING THE ACTIVITY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH DIDACTIC GAMES

Shynbergen.N.M.,

Korkyt Ata Kyzylorda University,
PMNO-21-1 m (b) undergraduates

***Annotation.** The proposed article analyzes the importance of didactic games in the activation of cognitive activity of younger schoolchildren. The influence of increasing the cognitive activity of a student on the educational process has been studied. The essence of game technology for younger schoolchildren, including didactic games, is considered. The principles that a teacher should follow when conducting didactic games were also proposed.*

***Keywords:** didactic games, teacher, elementary school, student, cognitive activity, educational process, lesson.*

Бүгінгі қоғамға кәсіби дайындық деңгейі бар, күрделі әлеуметтік, экономикалық, саяси, ғылыми-техникалық мәселелерді шешуге қабілетті тұлғалар қажет екені белгілі. Демек бұл қажеттілік бала кезден қаланатын берік білім мен таным іргетасының қалануына тікелей байланысты.

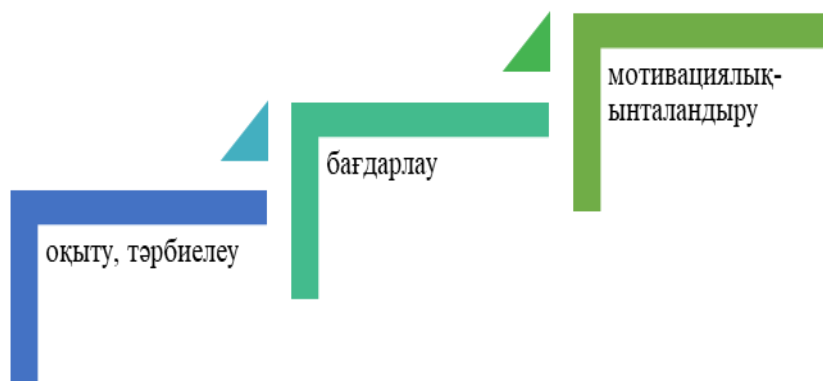
Танымдық белсенділік - бұл жеке тұлғаның әлеуметтік маңызды қасиеті және оқу іс-әрекетінде қалыптасады. Егер оқушы танымдық белсенділік танытса, оқу процесі тиімдірек болатынына күмән жоқ. Дегенмен педагогикалық тәжірибе көрсетіп отырғанындай, балалар көбінесе мектепке барғысы келмейді.

Айтылған мәселенің пайда болуы оқу мотивациясы мен танымдық белсенділіктің әлсіреуімен байқалады. Бұл жағдай біздің қоғамымыздың айтарлықтай маңызды әлеуметтік-педагогикалық проблемасын туғызады, тиісінше қажетті әрекеттерді жасауға итермелейді. Мағжан Жұмабаев өзінің «Педагогика» атты еңбегінде «жас бала жас күнінде жас шыбық секілді, қалай исең солай қарай өседі» [1] дейді. Расында кез-келген дағдыны жас күнінен меңгертер болса, бала бойына тез сіңіреді. Мектеп қабырғасында бастауыш сынып оқушыларының белсенділігін арттырудың бірден-бір тиімді тәсілі дидактикалық ойындар болып отыр. Себебі бастауыш сынып оқушыларының оқу дағдысы енді қалыптасып, ойын белсенділігі әлі де қала береді.

Танымдық белсенділік феномені оқытудың маңызды факторларының бірі ретінде үнемі зерттеушілердің назарын аударады. Танымдық белсенділік дегеніміз не? Бұл тұжырымдаманың мәнін ашу үшін белсенділік деген ұғымның анықтамасынан бастауға болады. Белсенділікті қызығушылықпен де байланыстыруға болатын сияқты. Себебі оқушының оқуға деген қызығушылығы мен мотивациясының сақталуы, ары қарай білімді, қоршаған ортаны тануға деген ұмтылысы танымдық белсенділікпен айқындалады. Ушинский өз еңбектерінде «баланың мектептегі қызығушылығын ғылымға емес, керісінше, оны үнемі және барлық жерде қоршап тұрған нәрселерден қызықты дүниені табуға үйрету керек» [2] деп атап өтті. Бұл мәселе бүгінгі білім беруде де өзекті болып қала береді.

Дидактикалық ойындар - танымдық белсенділік деңгейін қалыптастыруға және арттыруға ықпал ететін оқытудың ең тиімді әдісі. [3, 27] Дидактикалық ойынның оқыту құралы ретіндегі ерекшелігі - оның бастауыш сынып оқушыларының оқу іс-әрекетін жандандыруға үлкен әсерімен өлшенеді. Егер оқушы танымдық белсенділік танытса, оқу процесі тиімдірек болатындығын бүгінгі күн дәлелдейді. Дидактикалық ойындар несімен тиімді, қандай функцияларды орындайды?

Дидактикалық ойындар балалардың қызығушылығын арттырумен, мотивацияны ұстап тұрумен, ойлау қабілетін жоғарыларымен тиімді екені анық. Тиісінше бірнеше функцияларды орындайды.

Сурет 1. Оқушылардың қызығушылығын арттыруға арналған динактикалық ойындардың [Ескерту: Автормен құрастырылған]

Дидактикалық ойындар – оқушының жеке басына әсер ете отырып, оның ойлау қабілетін дамытады, көкжиегін кеңейтеді. Сонымен қатар белгілі бір жағдайда стандартты емес оқу мәселесін шешу үшін білімді қолдануға үйретеді. Ең маңыздысы оқушылардың танымдық белсенділігін ынталандырады және артырады, танымдық қызығушылықтың дамуына ықпал етеді.

Дидактикалық ойын – күрделі құбылыс, бірақ оның құрылымы бір уақытта оқыту формасы мен ойын әрекеті ретінде сипаттайтын негізгі элементтермен ерекшеленеді. Ойынның негізгі элементтерінің бірі – дидактикалық тапсырма, ол оқу мақсатымен анықталады. Нәтижесінде танымдық мазмұны мектеп бағдарламасынан алынады.

Кез-келген нәтижеге жету үшін бірқатар ереже мен талаптарға бағыну қажет екені анық. Дидактикалық ойынның да негізгі элементтерінің бірі – ойын ережелері. Бұл ережелер не береді? Сөзсіз, мұғалім ережелерді қолдана отырып, жүргізіліп жатқан ойынды, танымдық іс-әрекет процестерін, балалардың мінез-құлқын басқарады. Дидактикалық ойынның негізгі мақсатынан ауытқып кетпей, оқу мақсатына жету үшін арнайы ережелердің пайдасы болары ақиқат.

Сабақ барысында мұғалім тақырыпты ұсынып, мойынға сипаттама бергені жөн. Міндетті түрде ойын ережелеріне шолу жасалғаны дұрыс. Ойынның сценарийімен танысып, оқушылардың барлығы ойынға қамтылғанына назар аудару қажет. Себебі ойын арқылы белсенділік арттырамын деп, кей балалардың психологиялық денсаулығына зақым тимеуін қадағалай керек. Бұлай деуімнің өзіндік себебі бар. Балалардың жас ерекшелік психологиясына сүйенсек, дәл осы бастауы сыныптағы балалардың жасы бәсекелестік, ойынға аса қызығушылықпен, мақтауды сүйемен сипатталады. Демек бір оқушыны көбірек қатыстырып, екіншісін елемей сыныптағы психологиялық ахуалдың нашарлауына әсер етуі ықтималдығын арттырады. Ойын рөлдері жетпеген жағдайда, басқару, бақылау секілді рөлдерді ұсынуға болады [4, 58 б.].

Көптеген мұғалімдер ойынды оқу процесінде кеңінен қолдану керек деп санайды, себебі бұл элем туралы қарапайым оқытуға ұқсамайтын басқа формаларды беруге мүмкіндік береді. Мұнда қиял да, өздігінен жауап іздеу, білімді толықтыру және кеңейту, байланыс орнату, жеке оқиғалар арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар.

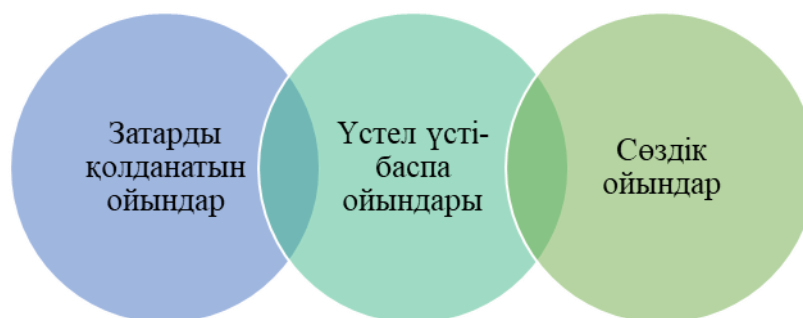
Ойындар әлемі ерекше, онда бәрі қарапайым, бүгінгі сәтке қарағанда әлдеқайда жақын және қол жетімді, кез-келген жоспарды орындауға болады, әсіресе егер жаныңда жақын достарың болса бәрі де оңай көрінеді.

Сондай-ақ дидактикалық ойындар балалардың ақыл-ой белсенділігін арттырудың құралы, ол психикалық процестерді белсендіреді, оқушылардың таным процесіне деген

қызығушылығын тудырады, қуану, таңырқау, көңілді және мейірімді күлкі эмоцияларымен бірге жүреді. Мұнда балалар айтарлықтай қиындықтарды жеңіп, күштерін жаттықтырады, қабілеттері мен дағдыларын дамытады, іс-әрекеттері мен мүмкіндіктерін бағалайды. Нәтижесінде, дидактикалық ойындар кез-келген оқу материалын қызықты етуге көмектеседі, демек білімді игеру процесін жеңілдетеді.

Дәстүрлі сабақтардағы оқу тапсырмасын тікелей қоюдан айырмашылығы, дидактикалық ойында баланың өзіндік міндеті пайда болады, әрине шешу жолы білімді меңгерумен айқындалады. Ойын міндеті біртіндеп оқуға айналады, сәйкесінше оқушылардың ойынның танымдық мазмұнына деген қызығушылығы басым бола бастайды. Жинақталған білім жүйеленеді, оқушылардың іс-әрекеті қайта құрылады.

Сурет 2. Дидактикалық ойындардың негізгі түрлері

[Ескерту: Автормен құрастырылған]

Заттарды қолданатын ойындарда ойыншықтар мен нақты заттар қолданылады. Олармен ойнағанда балалар заттарды салыстыруды, ұқсастықтар мен айырмашылықтарды орнатуды үйренеді.

Бұл ойындардың құндылығы олардың көмегімен оқушылар заттардың түсі, өлшемі, формасы, сапасы секілді қасиеттерімен және олардың белгілерімен танысады. Бұл дерексіз, логикалық ойлауды дамыту үшін маңызды.

Үстел үсті-баспа ойындары жұптасқан суреттерді, лото, домино түрлерін қамтиды, оларды пайдалану кезінде әртүрлі даму міндеттері шешіледі. Мәселен суреттерді жалпы негізде таңдағанда, жіктеу мүмкіндігі қалыптасады. Таңдалған суреттерді біріктіру жеке бөліктерден тұтас құрастыру қабілетін дамытуға бағытталған, ал суреттеудегі іс-әрекеттерді, қимылдарды көрсете отырып, сипаттамалық әңгіме бастауыш сынып оқушыларында сөйлеуді, қиялды, шығармашылықты дамытуға бағытталған.

Сөздік ойындар ойыншылардың сөздері мен әрекеттеріне негізделген. Мұндай ойындарда оқушылар бұрын алған білімдерін жаңа байланыстар орнату процесінде немесе жаңа жағдайларда қолдануға үйренеді. Оқушылар әртүрлі ойлау міндеттерін өз бетінше шешеді:

- заттарды сипаттайды;
- заттарды сипаттамасы бойынша табады;
- ұқсастық пен айырмашылық белгілерін табады;
- заттарды әртүрлі қасиеттері, белгілері бойынша топтастырады;
- пікірлерде алогизмдерді табады.

Мұғалім үшін сабақта дидактикалық ойындардың кезең-кезеңімен жүргізілуі туралы ойлану керек. Сабақтың басында ойындар оқушылардың белсенділігін ынталандыруды ұйымдастыру мақсатында өткізілсе, ортасында тақырыпты игеруге, сабақтың соңында бекіту сипатында болуы мүмкін.

Десе де сабақтың кез-келген кезеңінде ойындар қызықты, қол жетімді болуы шарт. Сондықтан ойындарды сабақтың кез-келген кезеңінде, сондай-ақ әртүрлі сабақтарда өткізуге болады.

Төменде дидактикалық ойындарды бірінші сыныпта қолданудың үлгісі берілді.

Бірінші ойын.

Дидактикалық тапсырмалар:

- бірінші сынып оқушысының мектепте оқуы үшін не қажет екендігі туралы білімдерін бекіту;
- мектепте оқуға деген ынтасын, жинақылығын, дәлдігін тәрбиелеу.

Ойынның міндеті: бірінші сынып оқушысының сөмкесін жинау.

Ойынның ережесі: заттарды сигнал бойынша жинау.

Ойын әрекеті: мектеп үшін қажет нәрсенің бәрін сөмкеге тез жинайтын бәсекелестік.

Ойынның барысы. Мұғалімнің үстелінде екі сөмке бар. Басқа парталарда әртүрлі заттар бар, олар: оқулықтар, дәптерлер, буклеттер, қарындаштар, қаламдар, түрлі-түсті қарындаштар және басқа құралдар.

Ортаға екі ойыншы шығады. Мұғалімнің бұйрығымен олар қажетті оқулықтарды таңдап, оларды мұқият сөмкеге салып, жабуы керек. Мұны кім бірінші жасаса, сол жеңеді. Тапсырманы орындаған оқушы басқа қатысушыларды таңдайды, қалғандары жанкүйерлердің рөлін атқарады және қатысушыларды объективті бағалайды. Ойын барлық заттардың атаулары мен мақсаттарын белгілейді.

Мұғалім барлық нәрсені тез ғана емес, сонымен қатар мұқият жинап, ойынның барлық ережелерін дұрыс орындауға ынталандыру керек.

Екінші ойын. «Ойыншықтар дүкені»

Дидактикалық тапсырма: сөздегі алғашқы дыбысты (дауысты немесе дауыссыз) ажырата білу қабілетін дамыту.

Ойынның тапсырмасы: ойыншықты сатып алу.

Ойынның ережесі: ойыншық оның атауындағы алғашқы дыбыс дұрыс анықталған кезде ғана сатылады.

Ойын әрекеттері:

- ойыншықты таңдаңыз;
- бірінші дыбысты анықтаңыз;
- ойыншықты чек әрпімен төлеңіз.

Ойынның барысы. Мұғалім үстелге ойыншықтар қояды: қуыршақ, құбыр, қоян, есек, үйрек, автобус, барабан, доп және басқа. Кейін оқушыларға дүкенде ойнауды ұсынады: «мен сатушы боламын, ал сіз сатып алушысыз. Қандай ойыншық сатып алғыңыз келетіні туралы ойланыңыз. Бірақ ойыншық сатып алғанда, сіз оған чек-әріппен төлеуіңіз керек, ол ойыншықтың атауындағы алғашқы дыбысты анықтайды. Оқушылар дыбыстың не екенін түсіндіруі керек, дауысты немесе дауыссыз дыбыс. Егер жауап дұрыс болса, ойыншық сатып алынды деп саналады.

Осылайша дидактикалық ойындарды қолдану ынталандырудың маңызды әдісі ретінде әрекет етеді деп айта аламыз. Дегенмен дидактикалық ойындарды қолданудың өзіндік қағидаларын ұмытпау керек. Алдымен дидактикалық ойындар балаларға таныс ойындарға негізделуі керек. Ол үшін балаларды бақылау арқылы олардың сүйікті ойындарын анықтауға әрі оны бірге талдауға болады. Кейін әр ойында белгілі бір жаңалық, жаңашылдық элементі болуы шарт. Ойынның сабақ емес екенін түсінген жөн. Бұл балаларды жаңа тақырыпқа, бәсекелестікке шақыратын, білімді меңгеруге ықпал ететін ойын техникасы.

Сонымен қатар дидактикалық ойындарды беру барысында мұғалімнің эмоционалды жағдайы да маңызды. Мұғалім қажеттілігіне қарай бірге ойнай алуы қажет. Мәселен сабаққа бақылаушы ретінде ертегі кейіпкерлерін әкелген жағдайда, мұғалімнің

сабаққа байланысты сценарийі болуы, мұғалімнің дауыс ырғағы, рөлге енуі ескерілу қажет.

Ең маңызды ескерерлігі ешбір жағдайда ойын ережелерін немесе ойын атмосферасын бұзған балаларға тәртіптік шаралар қолдануға болмайды. Бұл достық әңгіме, түсіндірме арқылы жасалғаны абзал. Ең тиімдісі ойынның басында ережелерді қайталап өту.

Бастауыш сынып тұлғаның барлық қасиеттері мен білімнің іргетасы қаланатын кезең екенін атап өттік. Дәл осы кезеңде балалардың белсенділігін дұрыс арттырудың қажеттілігі айтпаса да түсінікті. Бұл жұмыстардың дұрыс жүргізілуі үшін дидактикалық ойындарды аса тиімді әдіс ретінде қолдануға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мектеп пен жанұя бірлігі – оқушыларды саналы дамытудың бірден-бір құралы. Электронды ресурс.URL: https://alashainasy.kz/ustazdar_ustahanasy/mektep-pen-januya-brlg--okushyilardy-sanalyi-damyitudyin-brden--br-kuralyi-80974/
2. Ушинскийдің педагогикалық қызметі мен көзқарастары. Электронды ресурс.URL: <https://kerchtt.ru/kk/pedagogicheskaya-deyatelnost-i-vzglyady-ushinskogo-pedagogicheskaya/>
3. Дидактика средней школы / Под ред. М.Н.Скаткина. 2-е изд. – М. с.227.
4. Котов В.В. Организация на уроках коллективной деятельности учащихся. Рязань, 1977.

References:

1. School and family unity are the only means of conscious development of students. Electronic resource.URL: https://alashainasy.kz/ustazdar_ustahanasy/mektep-pen-januya-brlg--okushyilardy-sanalyi-damyitudyin-brden--br-kuralyi-80974/
2. Ushinsky's pedagogical activity and views. Electronic resource.URL: <https://kerchtt.ru/kk/pedagogicheskaya-deyatelnost-i-vzglyady-ushinskogo-pedagogicheskaya/>
3. Didactics of secondary schools / Ed. MN Skatkina. 2nd ed. - M. p.227.
4. Kotov VV Organization of lessons of collective activity of students. Ryazan, 1977.

УДК: 316.6.1

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫС ОРНАТУ

Еркінбекова М.А.,

Қайнар академиясының доценті,
психология ғылымдарының кандидаты

***Аннотация.** Мақалада қарым-қатынас барысында дамитын психологиялық байланыс орнату процесі қарастырылады және оның міндетті алғышарты бір-бірінің тұлғаларын қабылдау мен түсінуге өзара дайындық (қарым-қатынас) болып табылады. Психологиялық байланысты орнату әрекетінің мазмұны ортақ мақсатқа жетуге (немесе, ең болмағанда, қарым-қатынастың белгілі бір кезеңдеріндегі мақсаттардың сәйкестігіне) немесе өзара сыйластыққа негізделген ынтымақтастық пен өзара түсіністік (сенім) қатынасы болып табылады. ақпарат алмасушы тұлғалар.*

***Түйін сөздер:** психологиялық байланыс, қарым-қатынас, өзара әрекет, ақпарат алмасу, түсіну.*

УСТАНОВЛЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО КОНТАКТА

Еркинбекова М.А.,
доцент Академии «Кайнар»,
кандидат психологических наук

***Аннотация.** В статье рассматривается процесс установление психологического контакта, который складывается в ходе общения и его обязательной предпосылкой является обоюдная готовность (установка) к восприятию и пониманию лицами друг друга. Содержанием деятельности по установлению психологического контакта являются отношения сотрудничества и взаимопонимания (доверия), основанные на стремлении к единой цели (или, по крайней мере, на совпадении целей на отдельных этапах общения) или взаимном уважении обменивающихся информацией лиц.*

***Ключевые слова:** психологический контакт, общение, взаимодействие, обмен информацией, понимание.*

ESTABLISHING PSYCHOLOGICAL CONTACT

Yerkinbekova M.A.,
Associate Professor of the Academy "Kainar",
candidate of psychological sciences

***Annotation.** The article discusses the process of establishing psychological contact, which develops in the course of communication and its mandatory prerequisite is the mutual readiness (attitude) for the perception and understanding of each other's persons. The content of the activity to establish psychological contact is the relationship of cooperation and mutual understanding (trust), based on the pursuit of a common goal (or, at least, on the coincidence of goals at certain stages of communication) or mutual respect for the persons exchanging information.*

***Keywords:** psychological contact, communication, interaction, information exchange, understanding.*

Өзара қарым-қатынасқа түсу адамдар өміріндегі қажетті шарттардың бірі және онсыз адамның бірде-бір психикалық функцияларының, процестерінің, психикалық қасиеттерінің, түптеп келгенде тұлғасының дұрыс қалыптаспайтындығы баршаға мәлім. Қатынас, қарым-қатынас жасау, өзара түсінісу мәселесі – педагогика, психология және әлеуметтану ғылымдарының басты мәселелерінің бірі.

Орыс психологы М.И.Станкиннің айтуынша, қарым-қатынас әрбір жеке тұлғаны дамыту үшін қажетті шарттардың бірі, өйткені қарым-қатынассыз адамзат қоғамның пайда болуы мен дамуы мүмкін емес. Ол қарым-қатынас деп бірлескен әрекет қажеттілігінде туындайтын адамдар арасындағы күрделі, көп жоспарлы байланыстарды құру мен дамыту процесін және адамдардың бір-бірін түсініп, қабылдауын айтады [1].

Қарым-қатынастың қарапайым қызметі - өзара түсіністікке жету. Бір-бірін түсіну дегеніміз, тек екінші адамның сөзін дұрыс ұғу ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік экспектацияларды (бір-бірін қабылдау формалары) түсініп, талдай білуі. Осы тұста, айтылған ойды дұрыс түсіну үшін, сөйлеушінің ойын дұрыс қабылдай білу тиіс.

Әлеуметтік психологияда өзара әрекеттесу – бұл қарым-қатынастың үш координаттарының бірі болып табылады. Өзге координаттары: коммуникация, яғни индивидтер немесе топтар арасында ақпарат алмасу және субъектінің жай таным акті ретінде ғана емес, кеңірек ауқымда, яғни адамдардың бірін-бірі тануы, өзара түсіністіктің негізі ретінде түсіндірілетін тұлғааралық қабылдауы.

Қазіргі заман психологиясында қарым-қатынас үрдісін, көбіне *өзара әрекеттесу* синонимі ретінде қарастырып жүр. С.И.Ожегов сөздігінде, *өзара әрекеттесу* – бұл екі құбылыстың бір-бірімен (яғни, екі жаққа да қатысты, екі жаққа бірдей) байланысы деп анықтама беріледі [2].

«Өзара әрекеттесу» терминінің психологиялық мағынасы ерекше әрекет стратегиясын құрумен байланысты. Топта индивид әрекеті тек өзінің жоспарларымен бағыттталып қоймай, өзгелердің жоспарларымен де бағытталады. Келісілген стратегия ерекше өнім – бірлескен шешім – бірлескен, яғни ортақтасқан әрекеттің нәтижесі, оның бөлшектері соңғы өнімде бірігеді. Бірлескен әрекет адамдар арасындағы өзара әрекеттесудің сипаттарын анықтайды. Өзінің психологиялық мазмұнына байланысты бірлескен әрекет интеракциямен сәйкес келеді.

Ю.К. Стрелков өзара әрекеттесудің бірнеше типін ажыратады. Солардың ішінде біреуі бірлесудің жоғары деңгейлілігімен сипатталады: қатысушылар жалпы мақсатты айқын көре біледі, қызметтерді нақты бөліседі және мақсатқа жетудің адекватты тәсілдерін ойластырады. Мұндай жағдайдағы өзара әрекеттесу бірлескен әрекетке жақындайды. Осыған орай, өзара әрекеттесу:

- 1) қызмет және міндеттерді бөлісу;
- 2) жүйелі, параллель және басқаша орындалатын әрекеттермен алмасу;
- 3) әр қатысушының өзгерісінде көрініс беретін өзара қатынас, өзара байланыс не өзара әсер ету;
- 4) бірлескен әрекетпен түсіндіріледі [3].

Ал философиялық сөздікте өзара әрекеттесу «бір-біріне әсер ету үрдісі», «материалды объектілер мен құбылыстардың бір-бірімен қатынасы және барша байланысы» ретінде қарастырылады [4].

Ғалым А. В. Петровскийдің пікірінше, «әрекетті жүзеге асыру үрдісінде адам объективті түрде басқа адамдармен нақты әрекеттер жүйесіне енеді». Яғни, кез-келген әрекеттесудің мазмұны *байланыс*, *алмасу* (әрекетпен, затпен, ақпаратпен және т.б.) және *өзара әсер ету* болып табылады [5].

Тұлғаралық өзара әрекеттесу – саналы және мақсатқа бағытталған белсенді субъектілер арасындағы байланыстарды нақтылайды, яғни олардың өзара бағыныштылығын сипаттайды. «Тұлғаралық өзара әрекеттесу» түсінігі аясында көп жағдайда «өзара түсіністік», «өзара көмек», «өзара әрекеттесу», «өзара әсер ету», «кері байланыс», «үйлесімді қарым-қатынас», «қатынас технологиясы» «қатынас индикаторлары», «қатынас стилдері» сияқты жекелеген ұғымдар топтасады. Аталмыш ұғымдардың кері жағдайлары: «өзара түсініспеу», «қарама-қарсы әрекеттесу», «әрекеттесудің болмауы» және т.с.с.

Психологиялық сөздікте өзара әрекеттесу – мұнда «*субъектінің екінші субъектіге тікелей немесе жанама әрекет етуі, соның нәтижесінде олардың өзара келісімін туындатады*» [6].

Ғалым А.А.Бодалев өз кезегінде қарым-қатынасты адамдардың өзара әрекеттесуі ретінде қарастырады, оның мазмұнын түрлі коммуникациялық құралдардың көмегімен ақпарат алмасу құрайды деп көрсетеді. Бұл пікірге Н.И.Конноховтың берген анықтамасы жақын келеді, оның тұжырымдауынша қарым-қатынас – белгі беру құралдары арқылы субъектілердің өзара әрекеттесуі, қарым-қатынас әрекет мұқтаждарына байланысты туындайды және нақты өзгерістерге, мінез-құлыққа, серіктестің тұлғалық-мағыналы біліміне бағытталады.

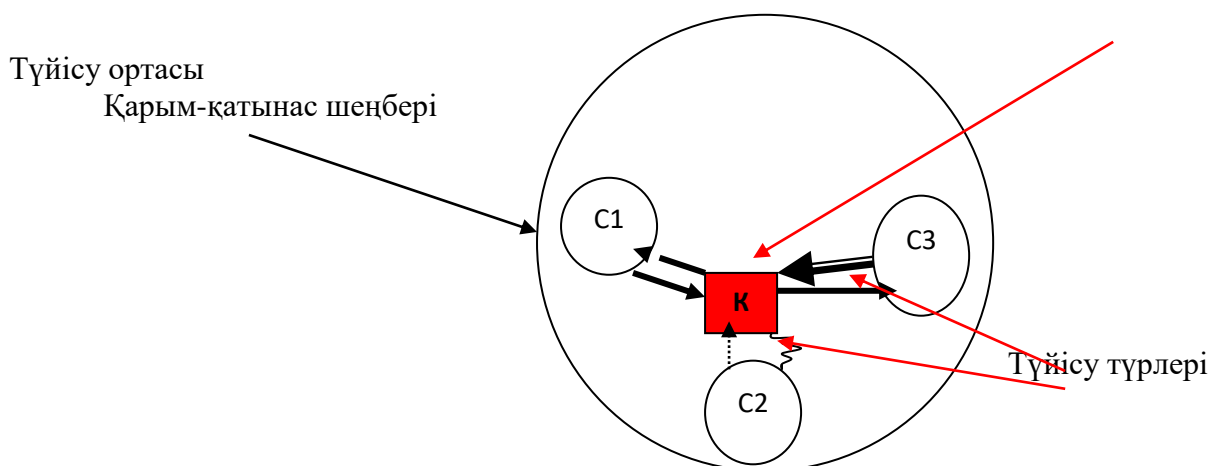
Көптеген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жоғары деңгейде ұйымдастырылған педагогикалық қарым-қатынас үрдісі педагогикалық әрекетте шынайы психологиялық түйісуді (контактты) қамтамасыз ету үшін қажет. Бұл түйісу мұғалім мен оқушы, мұғалім мен мұғалім, мұғалім мен әдіскер арасында жүзеге асырылуы тиіс. Әсіресе, оқушыларды объект жағдайынан, субъект позициясына алмастыру қажеттігі туындауда. Бұл жағдайда

педагогикалық қарым-қатынас педагогикалық әрекеттің тұтас әлеуметтік-психологиялық құрылымын құрайды.

Аталмыш құрылымдағы өзара әрекеттесудің өткінші формасын *түйісу* немесе *контакт* деп есептейді, көп жағдайда ол ары қарай қарым-қатынасқа ұласпауы да мүмкін [7]. «Контакт» ұғымының бірнеше мағынасы бар. Латын тілінен аударғанда *contactus, contingo* – түйісу, жанасу, жалғау, ұласу, ұштастырылу, қосылу, қатынасқа түсу деген мағыналарды береді. Психология ғылымында субъектілердің уақыт пен кеңістіктегі жақындасуын, сонымен қатар қатынастардағы қандай да бір жақындық өлшемін контакт деп атайды [8].

Психологиялық түйісу – бұл образдық ұғым, оның негізінде өзара түсіністік, екі адамның өзара қарым-қатынас жасауға қажеттіліктері мен сенімі жатыр. Бұл өзара әрекеттесудің бір формасы болып табылады. Психологиялық түйісудің алғышарты қарым-қатынасқа тусуші адамдардың бір-бірін қабылдауға және түсінуге дайындығы болып табылады.

Көбіне тиімді өзара әрекеттесудің негізі ретінде қарастырылады, бірақ кейбір жағдайларда тұрақсыз, әлсіз түйісулер де кездеседі. Мұны төмендегі сызбадан көруге болады:

Сурет 1 – Түйісу түрлері

О.А. Гулевич топтар арасындағы өзара әрекеттесу мәселесін зерттей келе, «түйісу үздіксіз және жақын болуы керек» деген пікір айтады [9].

Осы тұрғыда қарым-қатынас мәселелеріне байланысты теоретик ғалымдар мен практик-зерттеушілердің ой-пікірлері тұспа-тұс, өзара қабысып жатыр. Мәселен, практик пікірінше, қарым-қатынас деңгейіне ешкім көңіл аудара қоймағандай болып көрінуі мүмкін. Сөйтсе де, екінші адамның өзіне деген қарым-қатынасын бірден сезесің және қабылдайсың, ал егер оны тануда қателессең, қарым-қатынас күрделілене түседі немесе оның бұзылуына әкеп соғады. Қарым-қатынаста арақашықтықты сезіну қиын емес. Бұл үшін сөйлесіп отырған адамдарды бақылап отырып, олардың бір-біріне деген көзқарасынан аңғаруға болатындығын көреміз.

Ал грек философы Эпиктеттің «Адамдарды көбіне болып жатқан жаңалықтар емес, оларды жаңалықтар қалай қабылдайтыны мазалайды» деген қағидасы бар. Осы қағидамен келісер болсақ, қарым-қатынас көбіне адамдардың ортаны қалай қабылдайтыны мен олар туралы орта не ойлайтындығына байланысты болмақ. Осы пікірмен Платон, философтар: Н.Кант, Г.В.Гегель, З.Фрейд, прагматиктер: В.Джеймс, Б.Рассел және т.б. ғалымдар өз еңбектерінде дәлелдеген. Олай болса, өзара қарым-қатынасқа түсу – бөгде адамды қабылдау, яғни екінші бір индивидтің ішкі белгілерін анықтау, өзімен салыстыру, оның ішкі дүниесі мен мінез-құлқын түсінуге тырысу.

Өзара әрекеттесу категориясы адамдардың – «субъект-субъектілік» қатынасындағы әлеуметтік тұрмысының маңызды жағын ашып көрсетеді. Отандық психологтардың қарым-қатынасқа берген анықтамалары, оны адамдардың өзара әрекеттесуі, байланыс орнатуы, ақпарат алмасуы, қатынасы, бір-біріне көңіл бөлуі, өзара әсер етуі, өзара түсінісуі, нақты мақсатқа жетуге бағытталуы, жанашырлық танытуы ретінде сипаттайды [10].

Сонымен қарым-қатынас психикалық іс-әрекет құбылысының бірі ретінде, өзінің айырықша белгілері бар, жалпы психологиялық түсінік жүйесімен сипатталатын және психологияны ғылым ретіндегі принциптердің көзқарасы тұрғысында психологияның жалпы әдістерімен оқып танылуымен қарастырылады.

Қарым-қатынастан, қоғамнан тыс адам салыстырмалы түрде өзіндік адами қасиеттерін жылдам жоғалтады. Балаларды айтпағанда, ұзақ уақыт қоғамнан тыс болған жоғары деңгейдегі индивидтер, адамға ұқсас аярлықтай мәнсіздікке айналады, сол мезетте тек тілін ұмытып, сөйлеу қабілетінен айырылып қоймай, сонымен қатар ақылынан адасады. Яғни, қарым-қатынас процесі өзара, және оның әрбір қатысушысы саналы тіршілік ретінде көрініс беруіне жоғары ықпал етеді. Дюркгейм ойлағандай, қарым-қатынас таза «рухани байланыс», «сананың өзара әрекет сферасы» емес. Ол қоғамның материалды өміріне ендірілген, оның құрамдас бөлігі болып табылады.

Сонымен бірге, қатынас – бұл субъектілердің қоршаған әлем объектісімен немесе басқа субъектімен өзіндік байланыс, нәтижесінде пайда болатын олардың тікелей өзара әрекет немесе бір жақты рационалды таным немесе эмоционалды және мінез-құлықтық формада сақталуы. Біз қарым-қатынас бойынша серіктесімізге өзіміздің сөзіміз, эмоция және әрекетіміз арқылы оған деген қатынасымызды жеткіземіз. Адамдар арасындағы өзара түсіністікке жетуде психологиялық түйісу немесе контактқа түсу өзара әрекеттесудің негізі болып табылады, олай болса қарым-қатынас тиімділігін алғашқы минуттардан-ақ анықтауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сағытаев Т.С. Педагогтардың шеберлік негіздері. Оқу құралы. - Қарағанды. ҚарМУ. 1996. - 56-57 бб.
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.,1988.
3. Стрелков Ю.К. Инженерная и профессиональная психология: Учеб.особие для студ.высш.учебн.заведений/Юрий Константинович Стрелков.-2-ое изд.,стер.-М.:Издательский центр «Академия», 2005.-360 с.
4. Философиялық сөздік. –М.,1975.
5. Петровский В.А. Психология неактивной активности. –М.,1992.-С.58.
6. Психологиялық сөздік. А.В.Петровскийдің ред., -М.,1990.
7. Филонов Л.Б. Психологические способы выявления скрываемого обстоятельства.-М.,1997.
8. Гулевич О.А. Способы оптимизации межгруппового взаимодействия: направления и результаты исследований.// Вопросы психологии. 2004. №6. с. 103-117.
9. Тимофеев М.И. Анализ делового общения руководителя: Автореф.Дисс.к.психол.н. по спец.:190005. –Л.1991. с.-16.

References:

1. Sagytaev T.S. Pedagogtardyn sheberlik negizderi. Oku kuraly. - Karaganda. Karmu. 1996. - 56-57 bb.
2. Ozhegov S.I. Dictionary of the Russian language. - M., 1988.
3. Strelkov Yu.K. Engineering and professional psychology: Textbook for students of higher educational institutions / Yuri Konstantinovich Strelkov.-2nd ed., Ster.-M.: Publishing Center "Academy", 2005.-360 p.
4. Philosophical creation. -M., 1975.

5. Petrovsky V.A. Psychology of inactive activity. –M., 1992.-p.58.
6. Psychologylyk sozdik. A.V. Petrovsky ed., - M., 1990.
7. Filonov L.B. Psychological methods for revealing a hidden circumstance.-M., 1997.
8. Gulevich O.A. Ways to optimize intergroup interaction: directions and results of research.// Questions of psychology. 2004. No. 6. from. 103-117.
9. Timofeev M.I. Analysis of business communication of the head: Abstract of Diss. according to spec.: 190005. –L.1991. p.-16.

ТАРИХ, САЯСАТТАНУ, ӘЛЕУМЕТТАНУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТАНУ

УДК: 341

СУДОПРОИЗВОДСТВО ПО ДЕЛАМ С УЧАСТИЕМ ИНОСТРАННОГО ГОСУДАРСТВА И СУДЕБНЫЙ ИММУНИТЕТ

Жаксибеков Марлен Нурланулы,
магистрант 1-курса
Академия «Кайнар»

Аннотация. В рамках статьи рассматривается процесс участия иностранного государства в судопроизводстве. Определены международно-правовые нормы в области судебного иммунитета государства. Приведена судебная практика. Изучена разграниченность участия иностранного государства в судопроизводстве и частных лиц, правительства и представителей власти. В рамках исследования рассмотрена законность предъявления и удовлетворения таких исков с точки зрения судебного иммунитета государства. Выявлено, что возникшие споры, связанные с международной юрисдикцией и исполнением иностранных решений, сами по себе являются результатом противостояния юрисдикционных иммунитетов суверенного государства и основных прав. При изучении вопроса сформулирован вывод о том, что на международном уровне иммунитет от юрисдикции является инструментом, призванным защитить суверенитет и независимость государств, избегая привлечения государства и его агентов к ответственности в иностранных судах.

Ключевые слова: иммунитет, международное право, иностранное государство, право, государство, Международный суд.

ШЕТ МЕМЛЕКЕТ ҚАТЫСАТЫН ІСТЕР БОЙЫНША СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУ ЖӘНЕ СОТ ИММУНИТЕТІ

Жаксибеков Марлен Нурланулы,
1 курс магистранты
«Кайнар» академиясы

Аннотация. Бап шеңберінде шет мемлекеттің сот ісін жүргізуге қатысу процесі қаралады. Мемлекеттің соттық иммунитеті саласында халықаралық-құқықтық нормалар айқындалды. Сот практикасы келтірілген. Шет мемлекеттің сот ісін жүргізуге қатысуының және жеке тұлғалардың, Үкіметтің және билік өкілдерінің ара-жігі зерделенді. Зерттеу аясында мемлекеттің соттық иммунитеті тұрғысынан мұндай талаптарды ұсынуудың және қанағаттандырудың заңдылығы қарастырылады. Халықаралық юрисдикцияға және шетелдік шешімдерді орындауға байланысты туындаған даулар тәуелсіз мемлекеттің юрисдикциялық иммунитеттері мен негізгі құқықтарына қарсы тұрудың нәтижесі болып табылады. Мәселені зерделеу кезінде халықаралық деңгейде юрисдикциядан иммунитет мемлекет пен оның агенттерін шетелдік соттарда жауапкершілікке тартудан аулақ бола отырып, мемлекеттердің егемендігі мен тәуелсіздігін қорғауға арналған құрал болып табылады деген тұжырым жасалды.

Түйін сөздер: иммунитет, халықаралық құқық, шет мемлекет, құқық, мемлекет, халықаралық сот.

LEGAL PROCEEDINGS IN CASES INVOLVING A FOREIGN STATE AND JUDICIAL IMMUNITY

Zhaxibekov Marlen Nurlanuly,
Master of the 1st year of the Kainar Academy

Abstract. *The article considers the process of participation of a foreign state in legal proceedings. The international legal norms in the field of judicial immunity of the state are defined. The judicial practice is given. The differentiation of the participation of a foreign state in legal proceedings and private individuals, government and government representatives has been studied. The study examines the legality of the presentation and satisfaction of such claims from the point of view of judicial immunity of the state. It is revealed that the disputes that have arisen related to international jurisdiction and the enforcement of foreign decisions are themselves the result of a confrontation between the jurisdictional immunities of a sovereign state and fundamental rights. When studying the issue, the conclusion is formulated that, at the international level, immunity from jurisdiction is an instrument designed to protect the sovereignty and independence of States, avoiding bringing the State and its agents to justice in foreign courts.*

Keywords: *immunity, international law, foreign State, law, State, International Court of Justice.*

Государство пользуется иммунитетом, защищающим его самого и его наследие. Иммунитет от юрисдикции позволяет ему избегать судебного преследования, в то время как иммунитет от принудительного исполнения гарантирует принудительное исполнение по его имуществу и активам. Следуя общепринятой практике, иммунитет государства распространяется на действия, совершенные при осуществлении прерогатив государственной власти, в отличие от действий, совершаемых наравне с частным лицом.

В международном праве в рамках судопроизводства по делам с участием иностранного государства руководствуются Конвенцией Организации Объединенных Наций о юрисдикционных иммунитетах государств и их собственности, принятая Организацией Объединенных Наций 2 декабря 2004 года, открыта для всех государств. Казахстан ратифицировал ее Законом Республики Казахстан от 27 октября 2009 года № 195-IV [1].

Проблема судебного иммунитета встала перед Республикой Казахстан в связи с активным участием государства в частноправовой деятельности. Имеют место случаи предъявления исков к Правительству или Национальному банку как государственным органам Республики Казахстан в иностранных государственных судах, причём в обеспечение иска блокируются счета в зарубежных банках, накладывается арест на собственность Республики Казахстан за границей. Вероятной представляется ситуация предъявления исков казахстанских юридических и физических лиц к иностранным государствам (в частности, к государствам СНГ, Вьетнама или Монголии) в судах Республики Казахстан.

Ввиду этого формируется вопрос о законности предъявления и удовлетворения таких исков с точки зрения судебного иммунитета государства, освобождающего Республика Казахстан от судебного преследования без её согласия. Казахстанским судам также необходимо быть готовыми к решению этой проблемы.

Государство представляется как носитель властных функций, как независимый и самостоятельный суверен, ограничивающий свою власть только на добровольной основе путём подписания международных договоров с другими государствами. Но государство

также выступает, хотя и гораздо реже, как субъект гражданского права. Оно заключает договоры через уполномоченных им органов, приобретает право собственности (в частности, бесхозяйное имущество), получает наследство (по завещанию и по закону) и т.п. Важными для Казахстана являются заключаемые государством договоры внешнего займа и договоры на предоставление недр в пользование. Эти договоры заключаются компетентными органами (Правительством, Национальным банком, Министерством энергетики и т.п.) от имени Республики Казахстан и ответственность за их неисполнение несёт государство средствами своей казны. И чаще всего именно по этим договорам предъявляются иски к Республике Казахстан в иностранных судах [2].

В гражданско-правовых отношениях Республика Казахстан выступает на равных началах с иными участниками (ст. 111 Гражданского кодекса Республики Казахстан [3]). К государству могут применяться нормы, определяющие участие юридических лиц в отношениях, регулируемых гражданским законодательством, если иное не вытекает из законодательных актов (ст. 114 ГК РК [3]).

Иммунитет государства вытекает из его суверенитета. Различаются четыре вида иммунитета: судебный - неподсудность одного государства судам другого государства. Это выражается в известной юридической формуле: *par in parem non habet jurisdictionem* (равный над равным не имеет юрисдикции); иммунитет от предварительного обеспечения иска - нельзя без согласия государства принимать принудительные меры в отношении его имущества; иммунитет от принудительного исполнения судебного решения; иммунитет собственности государства - собственность иностранного государства неприкосновенна.

Государство может добровольно отказаться от иммунитета. Это согласие на отказ от иммунитета должен быть ясно выраженным и касаться одного или всех видов иммунитета. Согласно ст. 478 ГПК РК иностранное государство не пользуется в Республике Казахстан судебным иммунитетом, если оно согласилось на отказ от судебного иммунитета либо к иностранному государству не применяется иммунитет в соответствии со ст. 484 ГПК РК, а также если оно осуществило деятельность иную, чем осуществление суверенной власти государства, в том числе в случаях, указанных в ст. ст. 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490 и 491 ГПК РК [4].

Государство может принять решение отказаться от своего иммунитета от юрисдикции и иммунитета от исполнения приговора. Такой отказ может произойти либо до начала судебного разбирательства, либо во время судебного разбирательства. Для того чтобы отказ от иммунитета от юрисдикции или иммунитета от принудительного исполнения был действительным, государство должно прямо заявить о своей согласии на то, чтобы национальные суды могли осуществлять свою юрисдикцию в спорном случае. Кроме того, в соответствии с обычным международным правом, некоторые государственные активы по своему усмотрению могут быть переданы для выполнения функций государственной власти (в частности, активы, предназначенные для функционирования дипломатических и консульских представительств, а также активов Центрального банка или другого государственного валютного органа). Таким образом, отказ от иммунитета от принудительного исполнения в отношении таких активов должен четко указывать на это.

Возникшие споры, связанные с международной юрисдикцией и исполнением иностранных решений, сами по себе являются результатом противостояния юрисдикционных иммунитетов суверенного государства и основных прав. Рост числа последних сделал такое столкновение неизбежным. Действительно, факторами, которые превратили простой национальный конфликт судебных инстанций в проблему публичного международного права, были, с одной стороны, суверенное качество ответчика, которому традиционно предоставлялась привилегия не отвечать за свои действия перед другим государственным судом, с другой стороны, крайняя серьезность фактов, на которых основывалось судебное разбирательство (если бы оно могло продолжаться по существу дела) [5].

Например, граждане Греции и Италии подали против государства Германии различные иски о возмещении ущерба в судах своих соответствующих стран в связи с ущербом, нанесенным вермахту во время оккупации Швека, в период с сентября 1943 года по май 1945 года. Интернированные, депортированные и подвергшиеся принудительному труду в течение этого периода люди прошли через различные международные соглашения о компенсации, заключенные Германией после окончания Второй мировой войны, и больше не могли воспользоваться Фондом памяти, ответственности и будущего который был учрежден Федеральным законом от 2 августа 2000 года для выплаты компенсации военнопленным, пострадавшим от зверств нацистов. Не соответствуя условиям последнего статута, итальянские интернированные обратились в Европейский суд по правам человека в 2000 году, но их ходатайство было признано неприемлемым [6].

В свою очередь, Международный суд с «удивлением и сожалением» (§ 99) отмечает, что эти подневольные работники так и не смогли найти средства правовой защиты. Тем не менее, после сложных процедурных перипетий, свидетельствующих о том, что национальные суды действительно были смущены такими требованиями, греческие, а затем итальянские судьи в итоге признали иски приемлемыми, а затем приговорили Германию к возмещению ущерба. Поскольку исполнение греческих решений в итоге столкнулось с местным судебным запретом, *exequatur* (разрешение на исполнение иностранного судебного решения) был разыскан и получен в Италии, где было конфисковано государственное здание, принадлежащее Германии, *Villa Vigoni*, чтобы погасить все эти долги. Таким образом, мы видим, что нарушение международного публичного права, в котором Италия обвиняется в иммунитете суверенных государств, связано с различными повседневными механизмами конфликта юрисдикций: итальянские суды не только осуществили свою международную юрисдикцию в отношении Германии в интересах частных граждан и распорядились о передаче государственного имущества Германии, находящегося на территории суда, но также предоставили исполнение греческого решения, осуждающего Германию в аналогичных терминах. Последняя отреагировала тем, что передала Италию в Международный суд на основании Европейской конвенции о мирном разрешении споров 1957 года [6]. Эта конвенция наделяет суд компетенцией выносить решения за нарушение его суверенных привилегий юрисдикции и правоприменения, закрепленных в обычном международном праве.

На международном уровне иммунитет от юрисдикции является инструментом, призванным защитить суверенитет и независимость государств, избегая привлечения государства и его агентов к ответственности в иностранных судах. Таким образом, иммунитет от юрисдикции позволяет лицам, пользующимся иммунитетом, избегать судебного преследования в национальных или иностранных судах. Это касается, в частности, дипломатов, сотрудников Организации Объединенных Наций, парламентариев, а также министров и глав государств и правительств. Такой иммунитет никогда не бывает абсолютным, он чаще всего ограничивается действиями, совершаемыми при исполнении служебных обязанностей и в течение всего срока их выполнения. Этот иммунитет от юрисдикции закреплен в обычном международном праве, а также в международных конвенциях. Иммунитет от юрисдикции никогда не бывает абсолютным и действует по-разному в рамках индивидуальной ответственности, охватываемой национальным или Международным уголовным правом, и в рамках особого режима ответственности государства, охватываемого международным публичным правом.

Не существует положений международного права, признающих иммунитеты глав государств и правительств. На международном уровне иммунитеты глав государств и правительств являются результатом обычаев и сродни дипломатическим иммунитетам. Этот обычай по определению все еще может меняться, что было подтверждено в 1999 году различными решениями, вынесенными судьями Великобритании и Испании по делу бывшего президента Чили Аугусто Пиночета, а также импичментом МТБЮ главе

югославского государства Слободану Милошевичу или осуждением бывшего президента Либерии Чарльза Тейлора специальным судом по Сьерра-Леоне в мае 2004 года. С другой стороны, режим иммунитета и уголовной ответственности глав государств и правительств очень часто предусматривается национальными положениями в каждой стране (Например, во Франции, в Конституции). Таким образом, этих национальных положений недостаточно для предотвращения международного судебного преследования этих лиц в отношении ограниченных случаев наиболее серьезных преступлений международного права, таких как преступления против человечности, геноцид, военные преступления и пытки [7].

Действительно, в отношении этих преступлений международное право прямо предусматривает, что на любой иммунитет нельзя ссылаться. В соответствии со статьей 27 статута Международного уголовного суда [8], которому поручено предавать суду лиц, виновных в военных преступлениях, преступлениях против человечности и геноциде, суд обладает компетенцией в отношении любого лица без различия, основанного на выполнении официальных функций. В частности, такие лидеры, как главы государств и правительств, члены правительства или парламентарии, выборные должностные лица или должностные лица, никогда не смогут аргументировать свои обязанности или статус, чтобы избежать уголовной ответственности или попросить воспользоваться смягчающими обстоятельствами во время судебного разбирательства. Эта статья подтверждает принципы, изложенные в юриспруденции Нюрнбергского трибунала и международных уголовных трибуналов по Руанде и бывшей Югославии, и придает им постоянную и обязательную юридическую силу. Она также подтверждает положения, уже предусмотренные в этом отношении в нескольких конкретных конвенциях:

- Женевские конвенции 1949 года против лиц, совершающих серьезные нарушения гуманитарного права [9];
- Конвенция против геноцида 1948 года для лиц, совершивших такое преступление [10];
- Конвенция против пыток 1984 года о наказании за это конкретное преступление [11].

Что касается вооруженных конфликтов, то в гуманитарном праве признается тот факт, что было бы непоследовательно привлекать к уголовной ответственности отдельных лиц, если бы их руководители и лица, выполняющие официальные функции, были освобождены от ответственности. Гуманитарное право усиливает уголовную ответственность руководителей за военные преступления. Таким образом, организует обязанность неповиновения несправедливым приказам.

Международное право предусматривает невозможность пользоваться иммунитетами или официальным статусом, чтобы избежать правосудия в случае военных преступлений и преступлений против человечности, геноцида и пыток.

Однако в весьма спорном решении, принятом 14 февраля 2002 года в связи с делом между Демократической Республикой Конго и Бельгией, Международный суд (МС) пришел к выводу, что действующий министр иностранных дел пользуется иммунитетом от уголовной юрисдикции и полной неприкосновенностью за границей в соответствии с обычным международным правом. Таким образом, его судебное преследование, арест или задержание иностранными национальными судами невозможны в течение всего срока его полномочий независимо от того, присутствует ли министр за границей в официальном или частном качестве, будь то действия, совершенные до его назначения министром, действия, совершенные при исполнении им своих обязанностей, или официальные или частные действия. Сфера действия этого решения на данный момент ограничена функцией министра иностранных дел. В данном случае она охватывает только разбирательства в иностранных национальных судах в рамках универсальной юрисдикции и не распространяется на действия, предпринимаемые международным уголовным судом [12, с.96].

В своем решении от февраля 2012 г. Международный суд уточнил сферу действия этого решения, разъяснив различие и связь между нормами уголовного права и нормами, касающимися ответственности государств (Германия против Италии; Греция (выступающая), Международный суд, решение суда от 3 февраля 2012 г.) [13, с.89].

Государство не может сослаться на иммунитет от юрисдикции в суде другого государства, когда разбирательство касается возмещения телесного или материального вреда, причиненного в результате деяния, совершенного на территории государства суда, и что виновник причинения вреда присутствовал там на момент его совершения (статья 11 Европейской конвенции; Статья 1 статьи 1 Конвенции Организации Объединенных Наций). Кроме того, Европейская конвенция предусматривает, что иммунитеты или привилегии, которыми пользуется договаривающееся государство в отношении любого действия или бездействия своих вооруженных сил или в связи с ними, когда они находятся на территории другого Договаривающегося Государства, остаются в силе во все времена (статья 31).

В 2000 году Международный суд подтвердил в деле Демократическая Республика Конго против Бельгии существование иммунитета от юрисдикции, которым пользуются действующие главы государств и правительств и министры иностранных дел. Такой иммунитет не означает, что такие лица пользуются безнаказанностью за преступления, которые они могли совершить. Действительно, международный суд считает, что иммунитет от уголовной юрисдикции и индивидуальная уголовная ответственность являются отдельными понятиями. Иммунитет от юрисдикции не является постоянным и препятствует уголовному преследованию только в течение ограниченного периода времени. Кроме того, она сохраняется в национальных судах, но на нее нельзя сослаться в Международном уголовном суде.

Международный суд вновь рассматривает это понятие в своем решении 2012 года по делу Германия против Италии по вопросу о компенсации жертвам нацизма. В этом деле Международный суд подтверждает, что обычное международное право по-прежнему требует признания иммунитета от государства, чьи вооруженные силы или другие органы обвиняются в совершении на территории другого государства действий, наносящих ущерб во время вооруженного конфликта. Этот иммунитет не зависит от тяжести обвиняемых действий. Международный суд напоминает, что комиссия международного права установила в 1980 году, что норма об иммунитете государств была принята в качестве общей нормы обычного международного права, прочно укоренившейся в современной практике государств. Суд считает, что «этот вывод [...] с тех пор был подтвержден [...] и что в международном праве существует право на иммунитет иностранного государства, из которого вытекает обязательство других государств соблюдать его и осуществлять его» [13]. В нем уточняется, что «право на иммунитет носит по существу процессуальный характер [...], оно регулирует осуществление юрисдикции в отношении конкретного поведения и, таким образом, полностью отличается от материального права, определяющего, является ли такое поведение законным или нет», «суд приходит к выводу, что при нынешнем состоянии обычного международного права государство не лишено иммунитета только по той причине, что оно обвиняется в серьезных нарушениях международного права прав человека или международного права вооруженных конфликтов» [13]. Суд подчеркивает, что «вопрос о том, может ли государство пользоваться иммунитетом в юрисдикциях другого государства, полностью отличается от вопроса о том, возлагается ли на это государство международная ответственность и лежит ли на нем обязательство по возмещению ущерба» [13]. Суд напоминает, что «эти две категории норм действительно относятся к разным категориям. Те, которые регулируют иммунитет государства, носят процедурный характер и ограничиваются определением того, имеют ли суды одного штата основания осуществлять свою юрисдикцию в отношении другого. Они не влияют на вопрос о том, было ли поведение, в отношении которого были предприняты действия, законным или незаконным» [13].

Таким образом, Международный суд восстанавливает различие между индивидуальной уголовной ответственностью, для которой статутом Международного уголовного суда был отменен иммунитет от служебных обязанностей, и ответственностью государства, в частности за компенсацию, как это предусмотрено международным публичным правом.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Казахстан от 27 октября 2009 года № 195-IV «О ратификации Конвенции Организации Объединенных Наций о юрисдикционных иммунитетах государств и их собственности» // https://zakon.uchet.kz/rus/docs/Z090000195_
2. Сулейменов М.К. Судебный иммунитет Республики Казахстан (Сулейменов М.К., д.ю.н., директор НИИ частного права КазГЮА, член-корреспондент АН Республики Казахстан) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30002477&pos=6;-108#pos=6;-108
3. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.10.2021 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006061&pos=154;-60#pos=154;-60
4. Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.07.2021 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34329053&sub_id=4770000&pos=5248;-55#pos=5248;-55
5. The Judgment of the International Court of Justice in Jurisdictional Immunities of the State », 13 German Law Journal, 773-782 (2012) // <https://www.cairn.info/revue-critique-de-droit-international-prive-2012-3-page-539.htm>
6. Associazione Nazionale Reduci et 275 autres v. Allemagne, décision du 4 septembre 2007 (req. n° 45563/04), déclarant la requête incompatible ratione materiae avec les dispositions invoquées de la Convention (art. 1 du Protocole n° 1, art. 14 et 6, § 1, Conv. EDH) // <https://www.cairn.info/revue-critique-de-droit-international-prive-2012-3-page-539.htm>
7. Muir Watt Horatia, «Les droits fondamentaux devant les juges nationaux à l'épreuve des immunités juridictionnelles. À propos de l'arrêt de la Cour internationale de justice, Immunités juridictionnelles de l'État (Allemagne c/ Italie [Grèce Intervenant]), du 3 février 2012 », Revue critique de droit international privé, 2012/3 (N° 3), p. 539-552. DOI : 10.3917/rcdip.123.0539. URL : <https://www.cairn.info/revue-critique-de-droit-international-prive-2012-3-page-539.htm>
8. Статут Международного Суда (Сан-Франциско, 26 июня 1945 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010764
9. Женевская конвенция от 12 августа 1949 года о защите гражданского населения во время войны // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_civilian_1.shtml
10. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него от 9 декабря 1948 г. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010899
11. Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания. Принята резолюцией 39/46 Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1984 года // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/torture.shtml
12. Абашидзе А. Х., Солнцев А. М. Международное право. Мирное разрешение споров. Учебное пособие для бакалавриата и магистратур. М.: Юрайт, 2019. 222 с.
13. Кешнер М. В. Право международной ответственности. Учебник. М.: Проспект, 2017. 240 с.
14. Марусин И.С. Юрисдикционный иммунитет государств и решение международного суда ООН по делу ФРГ против Италии 2012 г. //

<https://cyberleninka.ru/article/n/yurisdiktsionnyy-immunitet-gosudarstv-i-reshenie-mezhdunarodnogo-suda-oon-po-delu-frg-protiv-italii-2012-g>

References:

1. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 27 oktyabrya 2009 goda № 195-IV «O ratifikatsii Konventsii Organizatsii Obyedinennykh Natsiy o yurisdiktsionnykh immunitetakh gosudarstv i ikh sobstvennosti» // https://zakon.uchet.kz/rus/docs/Z090000195_
2. Suleymenov M.K. Sudebnyy immunitet Respubliki Kazakhstan (Suleymenov M.K., d.yu.n., direktor NII chastnogo prava KazGYuA. chlen-korrespondent AN Respubliki Kazakhstan) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30002477&pos=6;-108#pos=6;-108
3. Grazhdanskiy kodeks Respubliki Kazakhstan (Obshchaya chast). prinyat Verkhovnym Sovetom Respubliki Kazakhstan 27 dekabrya 1994 goda (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 01.10.2021 g.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006061&pos=154;-60#pos=154;-60
4. Kodeks Respubliki Kazakhstan ot 31 oktyabrya 2015 goda № 377-V «Grazhdanskiy protsessualnyy kodeks Respubliki Kazakhstan» (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 01.07.2021 g.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34329053&sub_id=4770000&pos=5248;-55#pos=5248;-55
5. The Judgment of the International Court of Justice in Jurisdictional Immunities of the State ». 13 German Law Journal. 773-782 (2012) // <https://www.cairn.info/revue-critique-de-droit-international-prive-2012-3-page-539.htm>
6. Associazione Nazionale Reduci et 275 autres v. Allemagne. d?cision du 4 septembre 2007 (req. n° 45563/04). d?clarant la requ?te incompatible ratione materiae avec les dispositions invoqu?es de la Convention (art. 1 du Protocole n° 1. art. 14 et 6. § 1. Conv. EDH) // <https://www.cairn.info/revue-critique-de-droit-international-prive-2012-3-page-539.htm>
7. Muir Watt Horatia. «Les droits fondamentaux devant les juges nationaux ? l'?preuve des immunit?s juridictionnelles. ? propos de l'?arr?t de la Cour internationale de justice. Immunit?s juridictionnelles de l'?tat (Allemagne c/ Italie [Gr?ce Intervenant]). du 3 f?vrier 2012 ». Revue critique de droit international priv?. 2012/3 (N° 3). p. 539-552. DOI : 10.3917/rcdip.123.0539. URL : <https://www.cairn.info/revue-critique-de-droit-international-prive-2012-3-page-539.htm>
8. Statut Mezhdunarodnogo Suda (San-Frantsisko. 26 iyunya 1945 g.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010764
9. Zhenevskaya konventsiya ot 12 avgusta 1949 goda o zashchite grazhdanskogo naseleniya vo vremya voyny // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_civilian_1.shtml
10. Konventsiya o preduprezhdenii prestupleniya genotsida i nakazanii za nego ot 9 dekabrya 1948 g. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010899
11. Konventsiya protiv pytok i drugikh zhestokikh. beschelovechnykh ili unizhayushchikh dostoinstvo vidov obrashcheniya i nakazaniya. Prinyata rezolyutsiyey 39/46 Generalnoy Assamblei ot 10 dekabrya 1984 goda // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/torture.shtml
12. Abashidze A. Kh., Solntsev A. M. Mezhdunarodnoye pravo. Mirnoye razresheniye sporov. Uchebnoye posobiye dlya bakalavriata i magistratur. M.: Yurayt. 2019. 222 s.
13. Keshner M. V. Pravo mezhdunarodnoy otvetstvennosti. Uchebnik. M.: Prospekt. 2017. 240 s.
14. Marusin I.S. Yurisdiktsionnyy immunitet gosudarstv i resheniye mezhdunarodnogo suda OON po delu FRG protiv Italii 2012 g. // <https://cyberleninka.ru/article/n/yurisdiktsionnyy-immunitet-gosudarstv-i-reshenie-mezhdunarodnogo-suda-oon-po-delu-frg-protiv-italii-2012-g>

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

МРНТИ: 336.64

ПРОВЕДЕНИЯ САМООЦЕНКИ ОРГАНИЗАЦИЙ В РАМКАХ МОДЕЛИ EFQM И СТРУКТУРА ОЦЕНКИ RADAR

Елдар Жуман,

докторант PhD «Varna Free University» (Болгария)

***Аннотация:** В статье показаны структура оценки RADAR и ее использование при работе с моделью превосходства EFQM. Вся структура оценки RADAR основана на логическом предположении, что для достижения долгосрочных превосходных и значительно превышающих средние результатов во всех областях деятельности организаций необходимо планировать и разрабатывать соответствующие подходы, широко применять их во всей организации и систематически оценивать и пересматривать подходы, используемые управленческим персоналом с целью дальнейшего совершенствования.*

***Ключевые слова:** предприятие, структура, оценка, качества, система, совершенствование, результат.*

EFQM МОДЕЛІ ЖӘНЕ RADAR БАҒАЛАУ ЖҮЙЕСІ ШЕҢБЕРІНДЕ ҰЙЫМДАРДЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУЫН ЖҮРГІЗУ

Елдар Жұман,

«Varna Free University» PhD докторанты (Болгария)

***Аннотация:** Мақалада RADAR бағалау жүйесі және оны EFQM басымдық моделімен жұмыс істеу кезінде қолдану көрсетілген. RADAR-ді бағалаудың барлық құрылымы ұйымның барлық салаларында ұзақ мерзімді және орташа деңгейден жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін тиісті тәсілдерді жоспарлау және әзірлеу, бүкіл ұйымда кеңінен қолдану және жүйелі түрде бағалау және жүйелік бағалауға негізделеді. одан әрі жетілдіру мақсатында басқару персоналы қолданатын тәсілдерді қайта қарады.*

***Түйінді сөздер:** кәсіпорын, құрылым, бағалау, сапа, жүйе, жетілдіру, нәтиже.*

CONDUCTING SELF-ASSESSMENT OF ORGANIZATIONS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE EFQM MODEL AND THE RADAR ASSESSMENT FRAMEWORK

Yeldar Zhuman,

PhD doctorant at Varna Free University (Bulgaria)

***Abstract:** The article shows the RADAR evaluation framework and its use when working with the EFQM superiority model. The entire RADAR assessment framework is based on the logical assumption that in order to achieve long-term excellence and significantly above average results in all areas of the organization, appropriate approaches must be planned and developed,*

widely applied throughout the organization, and the approaches used by management personnel must be systematically evaluated and revised with a view to further improvement.

Keywords: *enterprise, structure, assessment, quality, system, improvement, result.*

Для эффективного использования внутреннего потенциала производственных предприятий отрасли строительной индустрии и обеспечения высокого синергетического эффекта, влияющего на повышение качества рассмотрены возможности применения модели совершенствования EFQM [1].

Модель совершенствования EFQM, разработанная Европейским фондом управления качеством, существует с начала 90-х годов и представляет собой обобщенную модель идеальной системы управления для организаций, ориентированных на устойчивое развитие и повышение конкурентоспособности. Она основана на принципах всеобщего управления качеством, на системном подходе к управлению, учитывающем интересы всех его участников. Модель используют для самооценки и совершенствования системы управления, исследования и измерения мощности управленческого потенциала предприятия, оценки эффективности менеджмента более 20 тысяч различных компаний Европы – независимо от размеров, форм собственности и видов деятельности, включая некоммерческие организации общественного сектора [2].

EFQM определяет превосходство как превосходство в организационном управлении и управлении производительностью на основе набора принципов, включая поддержание передового опыта, создание ценности для клиентов, создание устойчивого будущего, развитие организационных возможностей, использование творческих способностей и инноваций, лидерство на основе видения, вдохновение, а также честность, гибкое управление и успех за счет навыков сотрудников.

Применение Модели EFQM предполагает проведение исследования и измерения мощности управленческого потенциала предприятия, оценки эффективности системы управления любой организации, в том числе модель может помочь в проведении так называемой «самооценки». Однако вышло таким образом, что самооценка в любом конкурсе, в том числе и главном европейском, оказалось сведенной на нет. Оценка в конкурсе получается внешняя, а под собственно «самооценкой» подразумевается самостоятельное исследование менеджерами своей системы управления. Когда Модель совершенствования была представлена в Европе в качестве модели Европейской премии качества (а в Казахстане проводится «конкурс на премии в области качества»), она сразу вышла за рамки конкурса лучшего «качества» и стала рассматриваться как инструмент, позволяющий организациям оценивать уровень своего развития относительно эталонного уровня, выявлять сильные стороны своих систем управления, а также определять области, где целесообразно проводить улучшения [3].

Основными «выходами» самооценки изначально являлись: перечень сильных сторон, перечень направлений для совершенствования и базовая оценка системы управления по критериям модели. Многие организации и сегодня рассматривают эти «выходы» как существенные для организации, и продолжают улучшать свои показатели, применяя Модель. Как в любом деле у кого-то это получается более успешно, у кого-то менее, ну, а кто-то так не смог улучшить свои показатели. Появлялись региональные конкурсы и отраслевые модели, а некоторые организации попробовали подогнать модель под свою специфику.

Самооценка определяется, например, Европейским фондом менеджмента качества (EFQM) как всеобъемлющий систематический и регулярный процесс оценки деятельности и результатов организации на основе модели совершенства.

Сущность самооценки заключается в том, что специально подготовленные сотрудники (их называют ассессорами или оценщиками), на основе систематического и детального сбора и оценки данных из собственной организации, оценивают эффективность применяемых подходов к управлению организацией и отдельными

процессами, эффективность деятельности по постоянному совершенствованию, а также тенденции и контекст развития различных показателей эффективности деятельности организаций. Как показывает большой опыт, практическое применение самооценки приносит много интересных результатов организациям при условии соблюдения всех исходных условий и правил [4-6], например:

- это явно алгоритмизируемый подход к процессам непрерывного совершенствования, поскольку он бескомпромиссно привлекает внимание ко всем основным возможностям для изменений;
- самооценка-это оценка, производная от фактов, а не от чувств отдельных людей-самооценка-это изучение и оценка фактических данных с последующей количественной оценкой зрелости системы управления;
- самооценка-это чрезвычайно эффективная форма обучения людей в организации, поскольку сами сотрудники ориентируются и мотивируются на выявление сильных и слабых сторон в системе управления;
- это мощный инструмент для выявления и диагностики слабых мест, при условии соблюдения принципа истины;
- это метод, дающий количественные результаты и тем самым вынуждающий к введению и систематическому использованию целого ряда различных измерений и мониторинга;
- вовлекает широкий круг сотрудников, включая высшее руководство, в принципы совершенства ненасильственным способом;
- это позволяет непрерывно оценивать достигнутый уровень совершенства даже по сравнению с другими организациями и т.д.

С другой стороны, опыт также предостерегает от того, что самооценка может также столкнуться с некоторыми барьерами и ограничениями в организациях, большинство из которых вызвано чисто субъективными факторами. Мы перечислим хотя бы некоторые из них:

- в Чешской среде минимальные знания менеджеров о сущности, значении и эффектах самооценки оказываются абсолютно ограничивающими-личный опыт приводит к выводу, что наши менеджеры зачастую даже не хотят приобретать подобные знания;
- даже сертифицированные организации часто удовлетворяются формально проведенными внутренними аудитами, которые не выполняют даже тех функций, которые были указаны в предыдущей таблице. Вся система управления тогда статична, фактически не ищет областей для дальнейшего совершенствования;
- для эффективного осуществления самооценки необходима специальная подготовка внутренних оценщиков (Ассессоров). Это обучение, в частности, может повлечь за собой значительную статью расходов для небольших организаций;
- для того чтобы надежно выявлять возможности для совершенствования, необходим также значительный опыт всех тех, кто занимается самооценкой. Этот опыт относится не только к оцениваемым процессам, но и к подходам к этой оценке;
- однако со стороны руководителей организаций зачастую нет явного стремления к постоянному развитию организаций, их личные интересы предпочтительнее интересов организаций, которыми они управляют.

Однако можно сделать вывод, что эффективное применение самооценки-это не столько вопрос ресурсоемкости и знаний (их можно получить путем обучения и активного участия), сколько прежде всего проблема мотивации, воли и подлинной заинтересованности руководителей. Здесь тоже должен в полной мере проявиться принцип лидерства!

Далее рассмотрим, как должна протекать любая самооценка на рисунке 1. Будем исходить из того, что в организации будет создана благоприятная атмосфера для принятия идеи самооценки и что все барьеры, о которых говорилось выше, будут

преодолены. Затем можно разработать процедуру по умолчанию, которая основана на рекомендованном и проверенном многими зарубежными практиками алгоритме и которая должна включать в себя как минимум те шаги, которые определяют следующую картину. Теперь мы кратко опишем эти шаги.

Достижение согласия о необходимости самооценки. В самом начале необходимо прийти к соглашению об эффективности и реальной необходимости самооценки. Это соглашение между членами высшего руководства является решающим. И некоторый опыт только подтверждает общее предположение о том, что первая заявленная заинтересованность в самооценке (которая может быть результатом информации, полученной в ходе обучения, самообучения, посещений других организаций и т.д.) и датой официального решения о начале самооценки могут занять месяцы! Высшее руководство любой организации просто должно психологически созреть, чтобы принять такое важное решение!

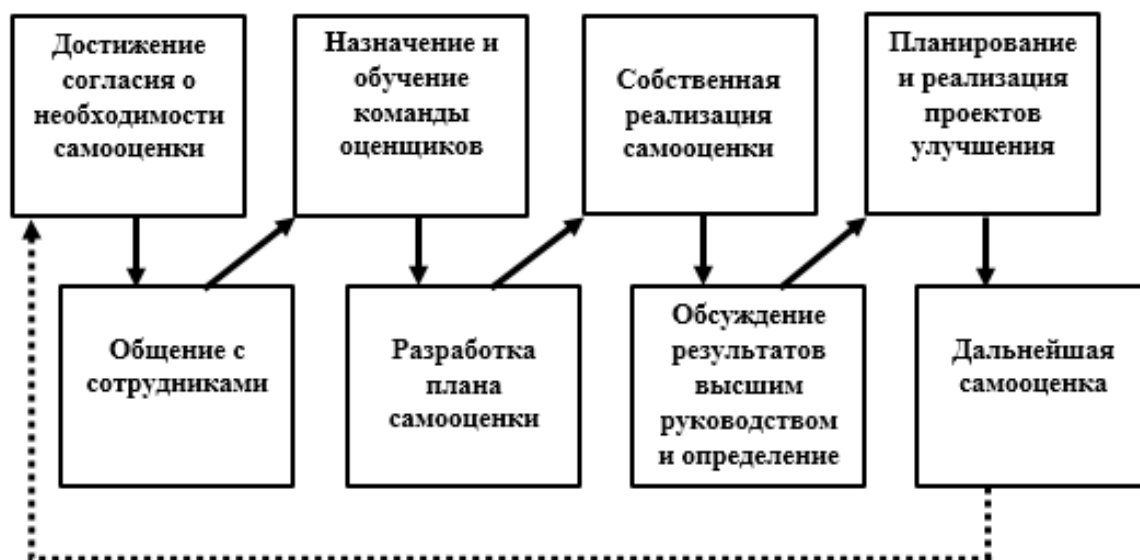

Рисунок 1. Основные этапы самооценки организаций

Общение с сотрудниками. Не позднее, чем непосредственно перед началом первой самооценки, высшее руководство должно сообщить всем сотрудникам организации о целях, целях и ходе самооценки. Форма общения может быть разной, но наиболее эффективной является прямое общение во время встреч с сотрудниками. Это сообщение должно быть направлено против возможного недоверия к сотрудникам и опасения, что сообщения о негативном опыте и предупреждения о некоторых недостатках будут неправомерно использованы против тех, кто указывает на эти недостатки. Этот шаг не должен недооцениваться руководством организации, потому что он может быть ключом к успеху самооценки!

Назначение и обучение команды оценщиков. Как уже указывалось, самооценка - это, по сути, командный метод оценки. Поэтому на следующем этапе необходимо собрать эту команду, официально назначить ее, определить ее компетенции и обязанности. Это еще одна задача руководства организации. Неотъемлемой частью этого этапа является специализированная подготовка оценщиков. С точки зрения качества самооценки как минимум трехдневное обучение, сопровождаемое предыдущим самообучением и решением тематических исследований, кажется минимальным. Количество оценщиков не может быть определено в соответствии с какой-либо точной взаимосвязью, но это должно зависеть от степени самооценки, уровня детализации в школе, выбранных методов и т.д. Можно рекомендовать, чтобы малые и средние

организации имели эта альтернатива также кажется значительно более эффективной, чем «покупка» внешних оценщиков!

Разработка плана самооценки. После этого следует разработать график процедуры и план самооценки. Эти действия, как правило, уже должны входить в компетенцию координатора группы самооценки, назначенного высшим руководством. Этот координатор (также занимает должность менеджера проекта, потому что самооценка, особенно на начальной стадии, которую мы можем понимать как типичный проект) в этом контексте решит, в какой степени самооценка будет проведена в первую очередь, а также предложит наиболее подходящие методы самооценки. На основании этого решения анализируются необходимые ресурсы и трудоемкий процесс самооценки. Так, например, определяется график самооценки (включая обучение оценщиков), планируются и распределяются человеческие и материальные ресурсы и т.д.

Собственная реализация самооценки. Внедрение самооценки с помощью выбранной методики - это этап, результатом которого должен быть в основном исчерпывающий список сильных сторон, но особенно слабых сторон организации, то есть возможностей для улучшения, чтобы этот список мог служить исходными данными для принятия решения о направлениях дальнейшего улучшения. Рекомендуется внутренне разделить этот шаг на несколько подэтапов:

- сбор данных соответствующими методами и оценка их сложности;
- определение сильных сторон и возможностей для улучшения;
- подготовка отчета по самооценке;
- представление этого отчета и передача результатов высшему руководству.

Обсуждение результатов высшим руководством и определение приоритетов для улучшения. Отчет о самооценке должен быть подробно рассмотрен высшим руководством, которое также должно отреагировать на выявленные слабые места в деятельности и результатах организации. Кроме того, высшее руководство должно решить, какие слабые места будут «устранены» в первую очередь проектами улучшения и изменения.

Планирование и реализация проектов улучшения. Простое нахождение возможностей для дальнейшего улучшения в организации было бы совершенно бесполезным, если бы это не нашло логического ответа в конкретных проектах по улучшению. И, как и в случае с внутренним аудитом, последующий цикл самооценки должен оценивать эффективность и действенность реализованных мер по улучшению.

Дальнейшая самооценка. Как только любая организация начинает систематически искать возможности для улучшения с помощью самооценки, она должна создавать системные предпосылки для повторения самооценки - это следует из определения самооценки. Только так самооценка станет инструментом постоянного и динамичного развития этих организаций и реальным источником повышения потенциала знаний их сотрудников!

Соблюдение этого алгоритма, конечно, не является обязательным, однако, как уже подчеркивалось, большой опыт подтверждает целесообразность и целесообразность его принятия в качестве основы для процесса самооценки.

Наряду с внедрением принципиально обновленной версии модели совершенства EFQM в 1999 году был запущен совершенно новый подход к количественной оценке результатов самооценки, который его создатели, эксперты EFQM, назвали RADAR. Это логическая схема оценки, которая в своей совокупности представляет собой наиболее требовательную, но в то же время наиболее объективную альтернативу для оценки реального состояния систем управления по отношению к модели совершенства EFQM. Для целей самооценки RADAR не является обязательным инструментом, а только рекомендуемой схемой. Как абсолютно обязательная основа, она используется только при внешней оценке организаций, подавших заявки на одну из национальных или наднациональных премий за качество (excellence). Однако опыт

показывает, что организациям, намеревающимся включить самооценку в число стандартных процессов систем управления, гораздо выгоднее с самого начала принять эту систему оценки, хотя, несомненно, всем внутренним экспертам поначалу очень трудно ее понять. По этим причинам эта альтернативная количественная оценка состояния зрелости систем управления упоминается здесь в первую очередь [4-5].

Но сначала давайте объясним, что на самом деле означает слово RADAR. По сути, это аббревиатура, состоящая из первых букв пяти английских выражений: R - Results, т.е. результаты; A - Approach, т.е. подход; D - Deployment, т.е. перераспределение, соответственно расширение; A - Assessment, т.е. оценка; R - Refinement, т.е. доработки и корректировки.

Вся структура оценки RADAR основана на логическом предположении, что для достижения долгосрочных превосходных и значительно превышающих средние результаты во всех областях деятельности организаций необходимо планировать и разрабатывать соответствующие подходы (то есть, в частности, оптимальные методы и процедуры), широко применять их во всей организации (то есть на всех уровнях управления и, по возможности, во всех соответствующих организационных подразделениях) и систематически оценивать и пересматривать подходы, используемые управленческим персоналом с целью дальнейшего совершенствования. Эта логика иллюстрируется следующей диаграммой, см. рисунок 2:

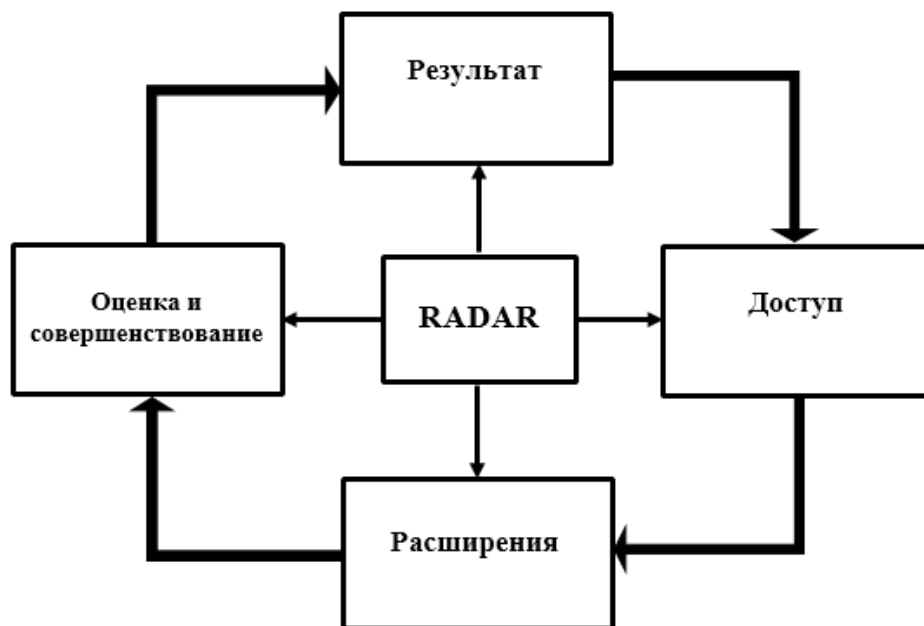

Рисунок 2. Логическая система оценки RADAR

При самооценке организаций с точки зрения **подходов** каждый из оценщиков должен сосредоточиться на том, как работает данное организационное подразделение (независимо от того, является ли оно одним из корпоративных подразделений или всей организацией), соответственно намеревается работать в реализации политики и планов, и по каким причинам это так работает. В этом контексте необходимо учитывать:

- пригодность методов, инструментов и приемов, используемых отдельными лицами и коллективами;
- существуют ли четко определенные, разработанные и документированные процессы;
- учитываются ли в работе интересы всех соответствующих заинтересованных сторон;

- поддерживают ли подходы к реализации процессов реализацию стратегии и политики организации;
- целесообразность сочетания (интеграции) с другими подходами и методами, используемыми в организации.

Перспектива **перераспределения (расширения)** ориентирована на то, чтобы позволить внутренним экспертам оценить, как расширяются подходы, выбранные внутри организации, в частности:

- как реализуются подходы, методы и инструменты во всех соответствующих областях, процессах и продуктах;
- и как это перераспределение (расширения) носит систематический характер.

В своей самооценке **оценки и обзора** внутренние эксперты должны сосредоточиться на том, как организация, то есть руководство, регулярно пересматривает используемые подходы и методы, включая их уместность, эффективность и степень эффективного распространения. При этом учитывается ли:

- определены и систематически проводятся соответствующие измерения и мониторинг подходов и степени их распространения;
- однако уже имеются свидетельства того, что в результате этого обзора были предприняты определенные учебные мероприятия;
- постоянно ли менеджеры на всех уровнях управления используют результаты измерений и обучения для выявления, планирования и внедрения процессов непрерывного совершенствования.

Именно свидетельство реализации эффективных и результативных проектов по улучшению является основой для весьма положительной оценки в этой перспективе!

Первые пять критериев модели передового опыта EFQM, которые входят в группу инструментов и средств, затем оцениваются именно через элементы подходов, степень распространения и объем оценки и обзора, хотя и здесь также могут быть представлены данные о достигнутых результатах, например, количество реализованных проектов по улучшению, объем выполненных работ.

С точки зрения полученных **результатов** будут оцениваться все подкритерии результирующей части модели EFQM. Здесь учитываются уровень и масштабы всех результатов деятельности организации, которые способствуют реализации ее видения, политики и стратегии. Общая оценка внутренних оценщиков основана на оценке двух подэлементов:

- уровень достигнутых результатов;
- объем полученных результатов.

При оценке **уровня результатов** применяются следующие критерии оценки:

- наличие положительных тенденций и (или) поддержание стабильного уровня отличных результатов;
- степень достижения достаточно требовательных и адекватно определенных целей;
- наличие сравнения (бенчмаркинга) с другими организациями, особенно с теми, которые обычно считаются лучшими в своей области;
- именно благодаря соответствующим подходам и методам мы можем добиться результатов.

Оценка **объема полученных результатов** должна включать:

- степень представления результатов;
- охват всех соответствующих областей;
- сфера принятия и понимания результатов работниками организации.

Высокое качество продукции в данном контексте является главной частью системы менеджмента качества строительного предприятия, определяющего его конкурентоспособность на рынке. Успешное решение проблем обеспечения должного

уровня качества, советуемого мировым стандартам, напрямую определяет экономическое равновесие и прибыльность как самого хозяйствующего субъекта, так и развития отрасли в целом [7-8].

Таким образом, внедрение модели EFQM на казахстанских промышленных предприятиях, в том числе строительных предприятий, позволит не только обеспечить должный уровень качества производимых товаров, но и сможет полностью удовлетворить запросы всех субъектов социально-экономических отношений.

Список использованной литературы:

1. www.efqm.org
2. Assessing for Excellence. Brussels: EFQM Representative Office, 2003, 50s.(ISBN90-5236-093-6).
3. Жуман Е. Применение модели совершенствования EFQM в предприятии //VI Международная научно-практическая конференция «Менеджмент качества: поиск и решения» в г. Лос-Анджелес (Калифорния, США) 25-27 ноября 2020.
4. NENADÁL J., NOSKIEVIČOVÁ D., PETŘÍKOVÁ R., PLURA J., TOŠENOVSKÝ J.: Moderní management jakosti. Principy, postupy, metody. Praha: Management Press, 2008, 384 s. (ISBN 978-80-7261-186-7).
5. NENADÁL J.: Měření v systémech managementu jakosti. 2. doplněné vydání. Praha: Management Press, 2004, 335 s. (ISBN 80-7261-110-0)
6. Маслов Д.В. Современные инструменты управления: модель совершенствования EFQM: учебное пособие / Д.В. Маслов. – Иваново: Иван. гос. энерг. ун-т., 2016. – 107 с.
7. Жуман Е.А. Управление качеством продукции в Казахстане. Материалы V Международной научно-практической конференции «Менеджмент качества: поиск и решения» (Сан-Франциско, США), Том 1, 27-29 ноября 2019. – С. 213-218.
8. Жуман Е.А. Адаптация к современным казахстанским условиям зарубежного опыта управления качеством продукции. Научный журнал «LINGVO-SCIENCE». – №25. 2019. – С.15-18. (Варна, Болгария).

Reference:

1. www.efqm.org
2. Assessing for Excellence. Brussels: EFQM Representative Office, 2003, 50s.(ISBN90-5236-093-6).
3. Zhuman E. Application of the EFQM improvement model in the enterprise // VI International Scientific and Practical Conference "Quality Management: Search and Solutions" in Los Angeles (California, USA) November 25-27, 2020.
4. NENADÁL J., NOSKIEVIČOVÁ D., PETŘÍKOVÁ R., PLURA J., TOŠENOVSKÝ J.: Moderní management jakosti. principle, postupy, methodology. Praha: Management Press, 2008, 384 s. (ISBN 978-80-7261-186-7).
5. NENADÁL J.: Měření v systémech managementu jakosti. 2. doplněné vydání. Praha: Management Press, 2004, 335 s. (ISBN 80-7261-110-0)
6. Maslov D.V. Modern management tools: EFQM improvement model: textbook / D.V. Maslov. - Ivanovo: Ivan. state energy un-t., 2016. - 107 p.
7. Zhuman E.A. Product quality management in Kazakhstan. Proceedings of the V International Scientific and Practical Conference "Quality Management: Search and Solutions" (San Francisco, USA), Volume 1, November 27-29, 2019. - P. 213-218.
8. Zhuman E.A. Adaptation to modern Kazakhstani conditions of foreign experience in product quality management. Scientific journal "LINGVO-SCIENCE". - No. 25. 2019. - P.15-18. (Varna, Bulgaria).

УДК:330.1

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ

Тоқабаева Н.А.,
Әл-Фараби атындағы
Қазақ Ұлттық Университеті,
«Әлемдік экономика» мамандығы,
2 курс магистранты

***Аннотация.** Мақалада Қазақстан Республикасының экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету тетіктерін жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу мақсатында елдің экономикалық қауіпсіздігі проблемасын зерттеудің әлемдік тәжірибесін және оны халықаралық қоғамдастыққа енгізу тәжірибесін жүйелеу сараналады.*

***Түйін сөздер:** экономикалық қауіпсіздік, ұлттық экономикалық қауіпсіздік, бәсекелестік, монополия, «мемлекеттердің тең құқықтылығы» қағидаты, төрт еркіндік» қағидаты.*

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Тоқабаева Н.А.,
Казахский национальный университет им. Аль-Фараби,
Специальность «Мировая экономика»,
магистрант 2 курса

***Аннотация.** В статье проведен анализ систематизации мирового опыта изучения проблем экономической безопасности страны и его внедрения в международное сообщество с целью разработки предложений по совершенствованию механизмов экономической безопасности Республики Казахстан.*

***Ключевые слова:** экономическая безопасность, национальная экономическая безопасность, конкуренция, монополия, принцип «равенства государств», принцип «четырёх свобод».*

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF ECONOMIC SECURITY

Tokabaeva N.A.,
Al-Farabi Kazakh National University,
Specialty "World Economy",
2nd year undergraduate

***Annotation.** The article analyzes the systematization of world experience in the study of the problem of economic security of the country and its implementation in the international community with the purpose of developing proposals for the improvement of mechanisms of economic security of the Republic of Kazakhstan.*

***Keywords:** economic security, national economic security, competition, monopoly, the principle of "equality of states", the principle of "four freedoms".*

Кез-келген елдің экономикалық қауіпсіздігі - тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамудың және ұлттың әл-ауқатының негізі. Бүгінгі таңда әлемдік тәжірибе елдердің экономикалық қауіпсіздігін айқындауда бірыңғай тәсіл жоқ екенін көрсетіп отыр.

Сарапшылардың пікірінше, «экономикалық қауіпсіздік» анықтамасына көзқарас экономикалық ғылым тұжырымдамасы мен халықаралық қатынастар теориясының арасында. Тағы бір себеп, бұл тұжырымдама батыс елдері үшін де, посткеңестік кеңістіктегі елдер үшін де салыстырмалы түрде жаңа болуы мүмкін. Осыған байланысты қазіргі уақытта елдің экономикалық қауіпсіздігі проблемасын зерттеудегі әлемдік тәжірибені және Қазақстан Республикасының экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету тетіктерін жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу үшін оны халықаралық қоғамдастықта іске асыру практикасын жүйелеу басым мақсат болып табылады (1-кесте).

Әлемдік тәжірибеге сәйкес, «экономикалық қауіпсіздік» анықтамасы пайда болғанға дейін әлемде өткен ғасырдың 80-ші жылдарының ортасында Батыс әдебиетінде танымал болған «ұлттық экономикалық қауіпсіздік» ұғымы қолданылды [1, 2-бет].

Талдау көрсеткендей, «ұлттық экономикалық қауіпсіздік» термині АҚШ-та алғаш рет 1970 жылы экономикалық дағдарыс кезінде, ел әлемдік экономикалық көшбасшы болуға ниет білдірген кезде қолданылған.

Кесте 1 - Экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің әлемдік практикасын салыстырмалы талдау (ЭЖ)

№	Мемлекет	Нормативтік-құқықтық актілер (НҚА)	ЭЖ қамтамасыз етудің негізгі сәттері
1	2	3	4
1	АҚШ	1. 1947 жылы Ұлттық қауіпсіздік туралы Заң қабылданды. 2. АҚШ Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы 3. 1990 жылғы Меморандум	- жергілікті өндіріс тауарларының бәсекеге қабілеттілігінің өсуі; - сауда-экономикалық салалардағы ынтымақтастықты дамыту; - шетелдік қарыздар санының азаюы [2].
2	Жапония	1. Есид доктринасы 1946-1954 (Жапония Премьер-Министрі және Либералды партия жетекшісі) 2. «Ұлттық қауіпсіздікті кешенді қамтамасыз ету» доктринасы 1976-1990 жж.	- «АҚШ - Жапония - Еуропа» үшбұрышын құру арқылы саяси қауіпсіздік; - экономикалық қауіпсіздік сыртқы көмек көрсету арқылы Батыс-Шығыс және Солтүстік-Оңтүстік қақтығыстарын шешуге, АҚШ саясатын қолдау мақсатында халықаралық институттарға инвестиция салуға бағытталған; - Жапония аралдарын қорғауға және АҚШ-пен бірлесіп «базалық қорғаныс күштерін» құруға бағытталған әскери қауіпсіздік [2].
Еуропалық Одақ елдері			
3	Франция	1. Ұлттық қауіпсіздік туралы заң 1964 ж.	Критерийлер қолданылады: - сыртқы тәуекелдерді азайту; - кәсіпкерлік субъектілері үшін кедергілерді жою; - ел экономикасының басым секторларына әсер ететін сыртқы факторлардан Тәуелсіздік [5].
4	Германия	1. ЭЖ тұжырымдамасы жоқ. 2. ЭЖ Қорғаныс министрлігінің директивалары арқылы іске асырылады	- бәсекелестікті дамыту; - монополияларды шектеу; - ұлттық валюта бағамының тұрақтылығы [5].
5	Ұлыбритания	ЭЖ бойынша НҚА жоқ	- кәсіпкерлік қызметті қолдау; - нетворк (желі) құру: институттар-

			үкімет-бизнес; - экономикалық қауіптерді болжау және қорғау [6].
6	Испания	Экономикалық қауіпсіздік тұжырымдамасы	- күшті нормативтік-құқықтық база; - жауапты мемлекеттік органдардың серпінді құрылымы; - бақылау мемлекеттік органдарын құру [5].
7	Италия	ЭЖ бойынша НҚА жоқ	- кооперативтерді енгізу; - жергілікті кәсіпкерлер мен өндірушілерді қорғау [5].
Ескерту: [2,5,6] әдебиет мәліметтері негізінде автормен құрастырған			

Экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету шеңберіндегі АҚШ саясатының басым бағыттары:

- жергілікті өндіріс тауарларының бәсекеге қабілеттілігінің өсуі;
- сауда-экономикалық салалардағы ынтымақтастықты дамыту;
- шетелдік қарыздар санының азаюы [2].

АҚШ-тағы экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған алғашқы бағдарламаны 1990 жылғы Меморандум деп атауға болады. Бұл құжат АҚШ-тың технологиялық салалардағы көшбасшылық ұстанымын қорғау және елдің әлемдік аренадағы экономикалық дамуын сақтау жөніндегі шараларға негізделген [1].

Елдің экономикалық қауіпсіздігінің үйлестірілген саясатын әзірлеу мақсатында кейіннен АҚШ экономикалық қауіпсіздік жүйесін басқарудың негізгі тетігін әзірлеген ведомствоаралық жұмыс тобын құрды. Нәтижелері бойынша жаңа нормативтік-құқықтық актілер қабылданды және кадрларды қайта даярлау жүргізілді. Жұмыс тобы елдің экономикалық қауіпсіздігіне төнетін негізгі қауіптерді анықтап, «экономикалық қауіпсіздікке төнетін қатерлер каталогын және оларды бағалауды» әзірледі [3].

Жапондық Ұлттық қауіпсіздік моделін талдау соғыстан кейінгі оккупацияға байланысты, кейіннен Жапония мен АҚШ одақтастық қатынастарына көшкен американдық модельмен өзара байланысты екенін көрсетеді.

Жапонияның ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі негізгі құжаттары-Есида (Жапония премьер-Министрі) доктринасы және XX ғасырдың ортасында қабылданған, соғыстан кейінгі Ұлттық қауіпсіздік саясатына негізделген және экономиканың серпінді дамуына бағытталған ұлттық қауіпсіздікті кешенді қамтамасыз ету доктринасы болып саналады. Жапонияның табиғи ресурстарының шектеулі болуына байланысты басқа елдермен ғылыми-техникалық және сауда ынтымақтастығына көшу туралы шешім қабылданды.

Осы Доктринаның арқасында Жапония 1968 жылы өнеркәсіптік өндіріс көлемі бойынша үздік 20 елдің қатарына кірді, бұл оған сол кездегі ұлттық қауіпсіздік саясатының негізі болуға мүмкіндік берді [2].

Еуропалық Одақта (ЕО) жағдай басқаша қалыптасты. ЕО-дағы экономикалық қауіпсіздік ұғымы екі анықтамадан тұрады. Бірінші анықтама ЕО-ны әлемдік экономикалық жүйеде көрсетеді, оған сәйкес Еуропалық Одақтың негізгі міндеті әлемдік аренада жоғары бәсекеге қабілеттілікке қол жеткізу үшін Еуропа елдерін біріктіру болып табылады. Біріктіру туралы шешім ЕО елдерінің басқа дамыған елдерге немесе АҚШ-қа қарағанда табиғи ресурстары мен еңбекке қабілетті халқы аз болуына байланысты қабылданды.

Екінші анықтама Еуропа елдерінің экономикалық теңдігі мен ынтымақтастығының қажеттілігін көрсетеді. ЕО Еуропалық даму банкімен бірге бюджеттің көп бөлігін табиғи апаттарды жоюға, Еуропаның барлық бөліктерінде инфрақұрылым мен экономиканы

дамытуға бөледі. ЕО-ның негізгі мақсаты - тең мүмкіндіктері мен өмір сүру деңгейі бар Еуропа елдерін біріктіру [7]. Егжей-тегжейлі талдау үшін ЕО-ның жекелеген елдерінің экономикалық қауіпсіздігін олардың бағдарламалары, доктриналары мен тұжырымдамалары арқылы қарау қажет.

Мысалы, Францияның экономикалық қауіпсіздігін санат ретінде қамтамасыз ету 1964 жылғы Ұлттық қауіпсіздік туралы заңның қабылдануынан басталады. бастапқыда Францияда «ұлттық экономикалық қауіпсіздік» термині қолданылды, ол халыққа берілетін тауарларды жақсарту қажеттілігін ашып, тұтастай алғанда ел экономикасының дамуына ықпал етті [5].

Франциядан айырмашылығы, Германияда экономикалық қауіпсіздікті реттейтін жеке құжат жоқ. Экономикалық қауіпсіздік саласы елдің Қорғаныс министрлігінің басым ережелері атап көрсетілген заңнамалық актілерінің құрамдас бөлігі болып табылады: бәсекелестікті дамыту, монополияларды шектеу, ұлттық валюта бағамының тұрақтылығы және т.б. [5].

Ұлыбританияда экономикалық қауіпсіздік Франциядағы сияқты ұлттық жүйеге кіреді және жалпы халықтың ортақ мүдделерін қорғау ретінде қабылданады. Экономикалық қауіпсіздіктің негізгі белгілері кәсіпкерлік қызметті қолдау, нетворк (желі) құру - институттар-Үкімет - бизнес, болжау және экономикалық қауіптерден қорғау болып табылады [6].

ЕО-ның басқа елдерінен айырмашылығы, Испания үкіметі тұтастай алғанда экономикалық саланы дамытуға, бақылау мемлекеттік органдарын құруға және негізгі заңнамалық базаны әзірлеуге жауапты мемлекеттік органдардың құзыретін дұрыс бөлуге негізделген экономикалық қауіпсіздік тұжырымдамасын қабылдады. Испанияның экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі жетекші бағыттар инвестициялық және валюталық мониторинг, өнеркәсіптік өндірісті дамыту және бизнес үшін нормативтік-құқықтық базаны әзірлеу сияқты шаралар болып табылады.

Италияның мемлекеттік басқармасы жергілікті өндірушілерді халықаралық аренада қорғауға мүмкіндік береді, бірақ ешқандай реттеуші құжат жоқ. Үкімет шетелдік серіктестермен халықаралық ынтымақтастық пен сыртқы сауда қызметіне басымдық береді. Италияның экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі басым факторлар өнеркәсіптік салада кооперативтерді енгізу және жергілікті кәсіпкерлер мен өндірушілерді қорғау болып саналады [5].

Жүргізілген талдау Франция, Германия, Ұлыбритания, Испания және Италия сияқты елдер өздерінің ел мен азаматтардың қауіпсіздік деңгейін қолдауға және жақсартуға қабілетті бірлескен тиімді экономикалық жүйесін қалыптастырғанын көрсетеді.

Қазақстан серпінді дамып келе жатқан ел ретінде Еуроодақ елдерінің тәжірибесі негізінде экономикалық қауіпсіздік қағидаттарын қалыптастыруды қамтамасыз етеді. Қазақстан Республикасының Еуразиялық экономикалық одаққа (ЕАЭО) қатысуы одаққа қатысушы елдердің экономикалық қауіпсіздігін жаңа форматта қалыптастыруға мүмкіндік береді.

экономикалық одақ туралы шарт жасау;

- «төрт еркіндік» қағидаты - көрсетілетін қызметтердің, тауарлардың, капиталдың және жұмыс күшінің еркін қозғалысы (атап айтқанда, кедендік, фитосанитариялық және ветеринариялық бақылауды алып тастай отырып, шекараларды ашу арқылы кәсіпкерлік қызмет саласындағы кедергілерді жою, бұл бизнеске жеткізу уақытын қысқартуға және шығындарды азайтуға мүмкіндік береді).

- «мемлекеттердің тең құқықтылығы» қағидаты - даму деңгейі мен саяси құрылысқа қарамастан, ЕАЭО-ға қатысушы барлық мемлекеттер үшін тең жағдайлар.

ЕАЭО шеңберіндегі Қазақстанның экономикалық қауіпсіздігінің негізгі қағидаттарын қарап, оларды қамтамасыз ету сыртқы және ішкі деңгейде тиімді экономикалық дамуды қалыптастыруға көмектеседі деп айтуға болады.

Әдебиеттер:

1. Колупаев В.А. Формирование концепции национальной экономической безопасности в зарубежных странах. //Белорусская экономика: анализ, прогноз, регулирование. - Экономический бюллетень НИЭИ Минэкономики РБ. – Минск. - 2020. № 12. -С.2-9.
2. Никитенко П.Г., Булавко В.Г. Экономическая безопасность: теория, методология, практика. - Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2019.- 483 с.
3. К. Арыстанбеков Государственное обеспечение экономической безопасности в США. // Фемида. - 2020. - №8. - С. 58-60.
4. Арменский А. Е., Гусев В. С., Петров А. Е. Информационная и экономическая безопасность государства. Учебно-методическое пособие для государственных служащих. –Москва: Мобиле, 2003.-С. 153.
5. Прилепский А. И. Формирование механизма обеспечения экономической безопасности в народнохозяйственном комплексе: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05.– М.,2019.– 222
6. A Strong Britain in an Age of Uncertainty: The National Security Strategy.//Официальный сайт Министерства Обороны Великобритании: <http://www.official-documents.gov.uk>
7. Осепек Economic Security and the European Dream.// [Электронный ресурс]: Marquette University.

References:

1. Kolupaev VA Formulation of the concept of national economic security in foreign countries. // Belarusian economy: analysis, forecast, regulation. - Economic bulletin NIEI Minekonomiki RB. - Minsk. - 2020. № 12. -S.2-9.
2. Nikitenko PG, Bulavko VG Economic security: theory, methodology, practice. - Institute of Economics NAN Belarus. - Minsk: Law and Economy, 2019.- 483 p.
3. K. Arystanbekov State Security in the United States. // Themis. - 2020. - №8. - С. 58-60.
4. Арменский А. Е., Gusev V. S., Petrov A. E. Information and economic security of the state. Educational-methodical manual for civil servants. –Moscow: Mobil, 2003.-S. 153.
5. Prilepsky A. И. Formation of the mechanism of ensuring economic security in the national economic complex: diss. ... cand. econ. наук: 08.00.05.– М., 2019.– 222
6. A Strong Britain in an Age of Uncertainty: The National Security Strategy.//Official website of the Ministry of Defense of the United Kingdom: <http://www.official-documents.gov.uk>
7. Осепек Economic Security and the European Dream.// [Electronic resource]: Marquette University.

УДК: 330.1.1

РЕАЛИЗАЦИЯ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ» И ЕЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ КИТАЙСКО-КАЗАХСТАНСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Чэн Хан Бо,
Магистрант 2 курса
ОП «Мировая экономика»
КазНУ им. аль-Фараби

***Аннотация.** В статье автор провел оригинальный анализ основных составляющих экономического сотрудничества между двумя странами, включая энергетическое сотрудничество, текущую торговую инфраструктуру и определение перспектив реализации инициативы “Один пояс, один путь”. Основываясь на долгосрочных отношениях, стратегическом партнерстве и торговом сотрудничестве между Китаем и Казахстаном, строительство и объединение китайской инициативы “Один пояс, один путь” и казахстанского “Плана ярких дорог” является новой эрой для экономического развития Китая и Казахстана.*

***Ключевые слова:** Инициатива “Один пояс, один путь”, “План ярких дорог”, интеграция, экономическая интеграция, китайско-казахстанские отношения.*

«БІР БЕЛДЕУ, БІР ЖОЛ» БАСТАМАСЫН ІСКЕ АСЫРУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚЫТАЙ-ҚАЗАҚСТАН ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ДАМУЫНА ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘСЕРІ

Чен Хан Бо,
«Әлемдік экономика» ББ
әл-Фараби ат. ҚазҰУ
2 курс магистранты

***Аннотация.** Мақалада автор екі ел арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың негізгі құрамдас бөліктеріне, соның ішінде энергетикалық ынтымақтастыққа, ағымдағы сауда инфрақұрылымына және «Бір белдеу, бір жол» бастамасын жүзеге асыру перспективаларын анықтауға түпнұсқалық талдау жүргізді. Қытай мен Қазақстан арасындағы ұзақ мерзімді қарым-қатынас, стратегиялық серіктестік және сауда ынтымақтастығы негізінде Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасы мен Қазақстанның «Нұрлы жол» жоспарының құрылысы мен интеграциясы Қытай мен Қазақстанның экономикалық дамуының жаңа дәуірі болып табылады.*

***Түйін сөздер:** «Бір белдеу және бір жол» бастамасы, «Жарқын жол» жоспары, интеграция, экономикалық интеграция, қытай-қазақ қатынастары.*

IMPLEMENTATION OF THE ONE BELT, ONE ROAD INITIATIVE AND ITS ECONOMIC IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF CHINESE-KAZAKHSTAN RELATIONS

Cheng Han Bo,
Master student 2nd year
EP "World Economy"
KazNU them. al-Farabi

Annotation: *In the article, the author conducted an original analysis of the main components of economic cooperation between the two countries, including energy cooperation, the current trade infrastructure and the definition of the prospects for the implementation of the One Belt, One Road initiative. Based on the long-term relationship, strategic partnership and trade cooperation between China and Kazakhstan, the construction and integration of China's Belt and Road Initiative and Kazakhstan's Bright Road Plan is a new era for the economic development of China and Kazakhstan.*

Keywords: *Belt and Road Initiative, Bright Road Plan, integration, economic integration, Sino-Kazakh relations.*

Китай и Казахстан являются долгосрочными партнерами, экономические отношения которых вышли на новый уровень стратегического партнерства. Инициатива “Один пояс, один путь” открывает новые возможности и вызовы для развития двусторонних экономических взаимодействий и для всего региона Центральной Азии. Автор провел оригинальный анализ основных составляющих экономического сотрудничества между двумя странами, включая энергетическое сотрудничество, текущую торговую инфраструктуру и определение перспектив реализации инициативы “Один пояс, один путь”. Основываясь на долгосрочных отношениях, стратегическом партнерстве и торговом сотрудничестве между Китаем и Казахстаном, строительство и объединение китайской инициативы “Один пояс, один путь” и казахстанского “Плана ярких дорог” является новой эрой для экономического развития Китая и Казахстана. Согласно текущим исследованиям, строительство этой инфраструктуры окажет прямое влияние на потоки иностранных инвестиций, развитие производства и транспортной инфраструктуры. Кроме того, строительство плана “Один пояс, один путь” имеет большое значение для содействия развитию китайско-казахстанских экономических отношений и решения трудностей в экономических обменах.

Постсоветская история экономического сотрудничества между Казахстаном и Китаем демонстрирует один из самых впечатляющих успехов. Для сравнения, меньший, чем у других крупных экономических держав, объем торговли в размере около 300 миллионов долларов США в 1992 году вырос до 12,2 миллиарда долларов США в 2008 году, увеличившись в сорок раз [1]. Кризисный 2009 год замедлил быстрое расширение торгового сотрудничества, сократив товарооборот на 28 процентов до 9,5 миллиарда долларов США [1]. Это сокращение объема двусторонней торговли, однако, было меньше, чем с другими странами (сокращение общего внешнеторгового оборота Казахстана составило более 34 процентов). Несмотря на мировой кризис, Китаю удалось укрепить свои позиции на казахстанском рынке.

В настоящее время, в связи с быстро меняющимися условиями мировой экономики, развивающиеся страны и их экономические стратегии вызывают особый интерес. Региональная интеграция является важным шагом в процессе экономической глобализации. В настоящее время страны Центральной Азии создают совместные проекты впечатляющего масштаба, и одним из наиболее ярких примеров является китайская инициатива “Один пояс, один путь”. Вместе с казахстанским проектом “Нурлы жол” это направление коллективного сотрудничества оказывает все большее влияние не только на экономику Казахстана, но и на экономические тенденции всех стран Центральной Азии. Автор провел оригинальный анализ позиционирования современной экономической составляющей в китайско-казахстанских отношениях, рассмотрел характер ее влияния на развитие экономики Казахстана и дальнейшие перспективы сотрудничества в этом направлении. Нынешний кризис, действительно, заставляет вносить коррективы в планы экономического развития во всем мире, а также поднимает вопрос о посткризисном сотрудничестве между Казахстаном и Китаем. Интенсивность будущего сотрудничества между двумя странами можно спрогнозировать, исходя из перспектив посткризисного развития обеих экономик и сотрудничества по принципу “Один пояс, один путь”.

За весь период китайско-казахстанских отношений, длящийся более 25 лет, две страны все больше превращались из обычных соседей в важных стратегических партнеров. Благодаря постоянному укреплению обменов и взаимодействий, при одновременном укреплении экономического и торгового сотрудничества, строительство инфраструктуры и обмены между Китаем и Казахстаном постепенно увеличиваются, особенно в областях науки, новых технологий, транспорта, связи, образования, что еще больше способствует развитию двусторонней дипломатии. С точки зрения инвестиций, он также сыграл большую роль, привлекая инвестиции из Китая и других стран в Казахстан, расширяя масштабы рынка и формируя масштабную экономику.

С 1995 года Казахстан начал проводить внешнюю политику использования своей ресурсной базы с богатыми запасами энергии в качестве самого большого преимущества, и Китай, как соседняя страна с быстрорастущей экономикой, воспользовался этим фактом. Таким образом, Китай и Казахстан сотрудничают в области энергетики на протяжении последних 30 лет. Однако в китайско-казахстанском энергетическом сотрудничестве все еще существуют некоторые проблемы. Двум странам необходимо разработать более эффективную модель сотрудничества, отвечающую требованиям современного мира. С точки зрения Китая, Председатель Си Цзиньпин подчеркнул, что Китай придает большое значение отношениям с Казахстаном и рассматривает превосходство географического положения Казахстана в качестве приоритетного направления китайской дипломатии. Кроме того, Си Цзиньпин подчеркнул, что с интеграцией мировой экономики все больше и больше стран имеют более тесные экономические обмены, и Китай и Казахстан также строят множество совместных проектов [2].

“Экономический пояс Шелкового пути” вместе с Морским шелковым путем 21 века, широко известным как инициатива “Один пояс, один путь” или ОВОР (китайское название: 一带一路). “Один пояс” относится к сухопутному историческому Шелковому пути, который соединял Китай с Европой через Центральную Азию, в то время как “Одна дорога” охватывает морские связи между Китаем и Европой через моря через Юго-Восточную Азию, Южную Азию, Ближний Восток и Восточную Африку. С тех пор как Китай предложил эту инициативу, Казахстан отреагировал положительно, оказал решительную поддержку созданию Азиатского банка инфраструктурных инвестиций и Фонда Шелкового пути, и политические обмены между Китаем и Казахстаном стали более частыми. Китай выразил решительную поддержку казахстанскому плану “Светлый путь” (по-казахски: Нурлы жол). В августе 2015 года, во время визита экс-президента Назарбаева в Китай, был достигнут существенный прогресс в стыковке Экономического пояса Шелкового пути и “Светлого пути”. После консультаций между двумя сторонами 31 августа 2015 года была подписана совместная декларация Китайской Народной Республики и Республики Казахстан о новом этапе всеобъемлющего стратегического партнерства, подтверждающая согласованность стыковки китайского “Экономического пояса Шелкового пути” и казахстанского плана “Светлый путь” [3].

Китай реализовал инициативу ОПОП в целях дальнейшего продвижения и достижения общего успеха в области двусторонних отношений. Благодаря плану Китая “Один пояс, один путь”, особенно при поддержке строительства инфраструктуры в Казахстане, это будет способствовать реализации плана Казахстана “Светлый путь”, общему промышленному развитию и разделению труда. Соединение и эффективная интеграция “Светлого пути” и “Экономического пояса Шелкового пути” должны прояснить отношения и позиции обеих сторон, определить взаимные цели и основные направления, сосредоточиться на большей стыковке в частном секторе, построить многоплатформенную коммуникацию и общие каналы и реализовать диверсификацию областей сотрудничества.

Список использованной литературы:

1.Wong, John. Reviving the ancient Silk Road: China's new economic diplomacy. URL: <http://www.straitstimes.com/opinion/reviving-the-ancient-silk-road-chinas-new-economic-diplomacy>

2.Wong, John. Reviving the ancient Silk Road: China's new economic diplomacy. URL: <http://www.straitstimes.com/opinion/reviving-the-ancient-silk-road-chinas-new-economic-diplomacy>

3.Виноградов А.О. Асимметричный ответ, или стратегия Китая в глобальном мире» // Философские науки. 2015. Вып. № 1. С. 116.

4.Гельбрас В.Г. Геоэкономическая стратегия Китая // Азия и Африка сегодня. - №1. - 2016. Зонн И.С, Тянь Юй-чжао Новое прочтение Великого Шелкового пути Китайский глобальный проект для Евразии: постановка задачи (аналитический доклад). М.: Научный эксперт, 2016. - 130 с.

5.Кравченко Л.И. Новый шелковый путь - не экономика, а геополитика// Центр Сулакшина, Центр научной политической мысли и идеологии, 08.2016.

References:

1.Wong, John. Reviving the ancient Silk Road: China's new economic diplomacy. URL: <http://www.straitstimes.com/opinion/reviving-the-ancient-silk-road-chinas-new-economic-diplomacy>

2.Wong, John. Reviving the ancient Silk Road: China's new economic diplomacy. URL: <http://www.straitstimes.com/opinion/reviving-the-ancient-silk-road-chinas-new-economic-diplomacy>

3. Vinogradov A.O. Asymmetric response, or China's strategy in the global world” // Philosophical Sciences. 2015. Issue. No. 1. S. 116.

4. Gelbras V.G. Geo-economic strategy of China // Asia and Africa today. - No. 1. - 2016. Zonn I.S., Tian Yu-zhao New reading of the Great Silk Road Chinese global project for Eurasia: problem statement (analytical report). M.: Scientific expert, 2016. - 130 p.

5. Kravchenko L.I. The new silk road is not economics, but geopolitics // Sulakshin Center, Center for Scientific Political Thought and Ideology, 08.2016.

МРНТИ: 336.64

ӘЛЕМДІК ИНТЕГРАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сапарбаев Ә.Ж.,
э.ғ.д., профессор,
Қайнар Академиясы
Мнажова І.А.,
1 курс магистранты
Қайнар академиясы

Аннотация. Мақалада әлемдік интеграция жағдайындағы экономиканың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті экономиканы қалыптастыру ол еліміздің салыстырмалы ұлттық артықшылықтарын барынша тиімді пайдалана отырып, тек сапалық көрсеткіштерін арттыру арқылы, жаһандық экономикалық жүйеге тиімді интеграциялану негізінде бәсеке артықшылықтарын әрқашан да жетілдіре отырып іске асырылуы мүмкін. Бәсеке индустриялық қоғамның қарқынды дамуының негізін құрайды, халықаралық интеграция мен еңбек бөлінісін тереңдетудің алғышарттарын жасайды. Ал атқарылуы тиіс осы іс-

шаралар жаһандандудың қазіргі таңдағы талаптарына сәйкестендіріліп, әлеуметтік және экономикалық факторлардың дәрежесін ғылым мен инновациялардың соңғы жетістіктеріне сүйене отырып жүзеге асырылуы қажет.

Түйін сөздер: интеграция, экономика, бәсеке, қалыптастыру, жақандану, кеден, қаржы, индустрия, инновация.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ЭКОНОМИКИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Сапарбаев А.Д.,

д.э.н., профессор,
Академия Кайнар

Мнажова І.А.,
магистрантка 1- курса
Академия Кайнар

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы формирования конкурентоспособности экономики в условиях глобальной интеграции. Формирование конкурентоспособной экономики на мировом рынке может быть достигнуто за счет наиболее эффективного использования сравнительных национальных преимуществ страны, только за счет повышения ее качества, постоянного повышения конкурентных преимуществ на основе эффективной интеграции в мирохозяйственную систему. Конкуренция является основой быстрого развития индустриального общества, создает предпосылки для углубления международной интеграции и разделения труда. И эти меры должны быть реализованы в соответствии с современными требованиями глобализации, уровнем социальных и экономических факторов, на основе последних достижений науки и инноваций.

Ключевые слова: интеграция, экономика, конкуренция, формирование, глобализация, таможня, финансы, индустриализация, инновации.

PROBLEMS OF FORMING THE COMPETITIVENESS OF THE ECONOMY IN CONDITIONS OF GLOBAL INTEGRATION

Saparbaev A.D.,

Doctor of Economics, Professor,
Kainar Academy

Mnazhova I.A.,

Master of the 1st year of the Kainar Academy

Abstract. The article deals with the formation of the competitiveness of the economy in the context of global integration. The formation of a competitive economy in the world market can be achieved through the most efficient use of the comparative national advantages of the country, only by improving its quality, constantly increasing competitive advantages based on effective integration into the world economic system. Competition is the basis for the rapid development of an industrial society, creates the prerequisites for deepening international integration and division of labor. And these measures must be implemented in accordance with the modern requirements of globalization, the level of social and economic factors, based on the latest achievements of science and innovation.

Keywords: integration, economics, competition, formation, globalization, customs,

finance, industrialization, innovations.

Бүгінде әлемде күрделі экономикалық жағдай қалыптасып отыр. Бір жағынан мемлекеттер тарапынан дағдарысқа қарсы қабылданған шаралар жаһандық қаржы апатына жол бермей, өз экономикаларына тигізер зардаптарын мүмкіндігінше жеңілдетуге жол ашты. Дегенмен, дағдарыстың айтарлықтай кері әсерін ескере отырып, экономикада түбегейлі тұрақтылық әлі күнге орнамағанын мойындауымыз қажет. Алдымызда экономикалық, қаржы, өндірістік және басқару жүйелерін ұйымдастыруда мемлекеттердің қағидаттық жаңа деңгейге өтуіне және туындаған жаңа мәселелерді шешуге бағытталған үлкен әрі қиын жұмыстар тұр.

Ресей бірыңғай кеден аумағын "Кеден одағы тартымдылығының негізгі элементі" десе, біз ресейлік нарыққа жеткізілген қазақстандық, беларустық тауарлардың көлемдерін салыстырып алып, өсім не құлдырау болса - белгілеп, капиталдандыру компанияның табысына қаншалықты әсер еткенін анықтап біле аламыз. Алайда ешкім мұндай есеп жүргізбеген, себебі аталмыш құрылымның пайдасы не зияны жайлы толықтай айта қоярдай көп уақыт өткен жоқ. Аса қарапайым мәселе мынада жатыр: мәселен, ресейлік тарап бекітілген жоспарға сәйкес алуға тиісті кеден баж салығының көлемін бекітіп алып, «Біз осыншама миллиард рубльден құр қалдық, Қазақстан не Беларусь бізге бұдан да көп қарыз» деп шығуы мүмкін: Біз бұны әлдебір ведомстволық мақсатта жасалса да, шындықты білуге еш бағытталмаған жарым-жартылай есеп деп санаймыз [1].

Жалпы, Кедендік одақ дегеннің өзі – бұл одаққа мүше-мемлекеттер арасындағы баж алымынсыз жүргізілетін сауда және үшінші елдер үшін кедендік баждардың келісілген мөлшері. Осының негізінде қаңтардың 1-інен бастап Қазақстан, Ресей және Беларусь елдері арасында баж алымынсыз сауда жүргізілетін болады. Бүгінгі күні сарапшылар сауда-экономикалық байланыс, кедергісіз тауар айналымын арттыру, негізгі өнімдер арасындағы бәсекелестік пен кедендік тарифтер мәселесін қоса алғанда, жаңадан қалыптасқан кедендік одақтың экономикамызға тигізер әсері жөнінде әрқилы пікір айтуда. Ең алдымен, аталған үш мемлекеттің арасында кедендік бақылау, санитарлық-эпидемиологиялық, фитосанитарлық, ветеринарлық, көліктік бақылау жүзеге асырылмайды. Яғни, алдағы уақытта Кедендік одақтың ішкі шекараларынан бақылаудың барлық осы түрлері алынып, тек шекаралық бақылау ғана қалады. Мұның тауарларды еркін жылжыту тұрғысында айтарлықтай әсер ететіні түсінікті. Сондай-ақ, әкімшілік кедергілер азайған соң, Одаққа мүше-мемлекеттер арасындағы сауда да жылдам жүрмек. Кедендік одақ аясында Біртұтас экономикалық кеңістік құру еліміз үшін шикізаттық емес экономиканы дамытуға мүмкіндік береді деп күтілуде. Ол үшін ең алдымен, сату нарығы маңызды. Өйткені, біздің экономикамыздың шикізаттық бағыты оның әлсіз жағы. Дегенмен, қазіргі әлемдік дағдарыс кезеңінде Қазақстанның негізгі экспорттық ұстанымын мұнай және өзге де қазба байлықтар қалыптастырып отырғаны анық. Әйтсе де, шикізатқа кіндігінен байланып қалған экономикамыз республика халқының өмір сүру деңгейін арттыруға тікелей ықпал ете алмайтынына көзіміз жетіп отыр. Сол себепті, отандық тауар өндірушілер өнімін үлкен нарыққа шығарғанда ғана бәсекелестік қабілетке ие болмақ. Бір есептен осы олқылықтардың орнын толтыру үшін де еліміз Кедендік одаққа кіргелі отыр. Ең бастысы, аталған Одақ көлемінде – 170 миллион адамы бар, жалпы ішкі өнімінің көлемі 2 триллион долларға жуық үлкен нарық ашылады. Мұның өзі тұтыну нарығының айтарлықтай әлеуетке ие екенін көрсетіп тұр. Алайда, біздің ел үшін Одақтың көлеңкелі тұстары да жеткілікті. Мәселен, Қазақстан мен Ресей арасындағы сауда айналымы былтыр 20 млрд. долларға дейін өсіпті. Десе де, Ресей Қазақстанға 8 млрд. долларға жуық тауарды артық әкелетін көрінеді. Бұл бір жағынан, Ресейдің өндірістік әлеуетінің мүмкіндігін әйгілесе, екінші жағынан экономикалық байланыстарымызда әлі де сыңаржақтылықтың барлығын көрсетеді. Мәселен, жұртшылық автокөлік бағасына қатысты көбірек алаңдаушылық танытуда. Өйткені, ресми зерттеулер қазіргі күннің өзінде Қазақстандағы көлік бағасының орынсыз қымбат

екендігін анықтап отыр. Егер көлікке қатысты статистикалық мәліметтерге көз жүгіртсек, 2020 жылы елімізге 300 мыңнан астам көлік әкелінген екен. Оның 70 пайызы мінілген, ескірген көліктер. Бұлар негізінен Жапония мен Германия елдерінен жеткізіледі. Ал бұл көліктерге салынар Қазақстан мен Ресейдің арасындағы кедендік баж салығының айырмашылығы үлкен. Яғни, Ресейде Қазақстанға қарағанда кедендік баж 70 пайызға артық. Ендеше бұндай автокөліктер Ресейге қарағанда Қазақстанда 70 пайызға дейін арзан болуы тиіс екен. Бірақ мұндай ұсталған, ескі, шетелден әкелінетін автокөліктердің бағасы Ресейде де, Қазақстанда да бірдей. Бұл тұрғыда негізгі пайданы сатып алушылар емес, шетелден автокөлік тасымалдаушылар көріп отыр. Ұсталғанды былай қоя тұрып, жаңа автокөліктер саудасын алып қарасаңыз да жағдай солай. Оның үстіне жаңа автокөліктер саудасын екі-үш компания ғана монополияға айналдырып, бүкіл автонарық осылардың уысында. Ал кедендік баж бойынша жаңа көліктерге қатысты айырмашылықты құрап отырған 20-30 пайыз табыс сол компаниялардың қалтасына құйылып, сатып алушы бұдан еш пайда көрмейді. Бұл мәселе жөнінде «Кедендік одақ іске кіріскеннен бастап автонарыққа монополия құрған жаңағы компаниялар көлік бағасын орынсыз арттыруға талпынса, бұнымен тиісті органдар айналысуы тиіс. Қажет болса Табиғи монополияларды реттеу агенттігі мен прокуратура және құқық қорғау органдары осы мәселені мұқият зерделейді. Өйткені нарықта баға құбылмауы шарт. Тіпті баға құбылса да, ол тұтынушыға айтарлықтай сезілмеуі керек», – деп мәлімдеген болатын. Сайып келгенде әр мемлекет өзінің экономикалық мүддесін қорғап бағатыны сөзсіз. Осы орайда, Кеден одағы жұмысын бастағанда әуелгі соққы отандық өндірушілерге тиетіні сөзсіз. Өйткені, олар Ресей мен Беларусьтің өнім өндірушілерімен ашық та, қатаң бәсекеге түседі. Мамандар бастапқыда ел экономикасының дамуы біраз баяулауы мүмкін дейді. Дегенмен, ашық нарық пен бәсекелестік екінші жағынан біздің кәсіпорындарымызға жаңа серпіліс әкелмек. Оның үстіне, Кедендік одақ аясында өнеркәсіптік әлеует 600 млрд. доллар шамасында деп бағалануда. Сол үшін де бұндай кеңістікке Еуразия құрлығында ғана емес, әлем елдерінде үлкен мән беріліп отыр. Көптеген сарапшылар қазіргі күні еліміздің салық саясаты Кедендік одақ аясындағы басқа мемлекеттермен салыстырғанда ыңғайлы әрі тиімдірек екенін айтады. Себебі, Қазақстан бұған дейін де ДСҰ-ға кіру мақсатында салық саясатына қатысты біршама шараларды атқарып, бұл бағыттағы заңнамалық құжаттарын әлемдік бағдарға ыңғайлай түскен болатын. Яғни, еліміздің өзге екі мемлекетке қарағанда салық саясаты озық. Әрине, әлемнің дамыған елдерімен салыстыратын болсақ, салық мәселесіне қатысты сауатты арттыру әлі өзекті күйінде екені рас. Сонымен бірге, Кеден одағы мен біртұтас экономикалық кеңістік көптеген мәселелерді басқаша шешуді қажет етеді. Осы орайда ел үкіметі осы жылдан бастап өндірісін жаңартып, экспортқа өнімін шығара алған өндіріс ошақтарына нақты қолдау ретінде 8 пайызбен несиелендіру шарасын қолға алмақшы.

Кедендік одақтың артықшылығы туралы айтқанда мына мәселеге назар аудармасқа болмайды. Бүгінгі таңда үш елдің аумағында 170 млн. адамнан тұратын үлкен нарық құрылуда. Одаққа мүше елдердің ішкі жалпы өнімі 2 трлн. долларға, ал өнеркәсіптік әлеуеті 600 млрд. долларға жетіп отыр. Бұған қоса, Кедендік одақ энергоресурстар нарығында маңызды рөл атқаратын ойыншыға айналады. Жер бетінде өндірілетін бидайдың 12 пайызы осы Одаққа тиесілі әрі сол бидайдың әлемдік экспортының 17 пайызы да Одақтың еншісінде болады. Алдын ала болжам бойынша Кедендік одаққа мүше елдердің ішкі жалпы өнімі 2025 жылға қарай 15 пайызға артады.

Ал оған «Қазақстан, Ресей мен Беларусь мемлекеттері арасындағы Кедендік одақтың жұмысы қалай жүріп жатыр» деген сұраққа жауап бермес бұрын Кеден одағының алғашқы жылындағы жұмыс қорытындысына көңіл бөлу керек. Мәселен, Қазақстанның Кеден одағы елдерімен арадағы тауар айналымы 2020 жылы 28 пайызға, импорт көлемі 20,7 пайызға, ал экспорт 39,4 пайызға өсті. Ал Қазақстанның сыртқы сауда айналымы 89 миллиард долларды құраса, осы соманың 19 пайызы Кедендік одаққа мүше мемлекеттердің үлесіне тиесілі. Сарапшылар, бұл тек алғашқы бір жылдың ғана нәтижесі

екендігіне ерекше назар аударып отыр [2].

Кеден одағы іспеттес блоктарды қалыптастыру барысында белгілі бір аксиомалар негізге алынады. Осы аксиомалардың бірі "еркін сауда - протекционизмге қарағанда жақсы" дегенге сайып келеді. Екінші біреуі "ашық бәсекелестік - белгілі бір тауар өндірушілердің дискриминациясынан гөрі жақсы" дейді. Әлбетте, тауар, ақша, қызмет көрсету, еңбек күшінің еркін айналымы – аталмыш жобаға қатысушы барлық елдерде әл-ауқаттың жақсаруына жетелемек ең қолайлы серіктестік. Ең бастысы – сауда кедергілерін алып тастағанда, бизнестің жұмыс шарттары, нарыққа ену шарттары өзгерді. Беларусьте Кеден одағын құру қазақстандық және ресейлік тауарлардың отандық нарыққа енуіне арналған тарифсіз реттеу амалдарын тоқтатуға душар етпегені белгілі. Беларусьте "даналап сатылатын азық-түлік тауарларының 90 пайызы мен өнеркәсіп тауарларының 80 пайызы осы елде өндірілген болуы тиіс" деген феодалдық ереже сақталып келеді. Қазақстандық және ресейлік тауарлардың Беларусьтегі айналымын шектейтіндей қағаз жүзінде қағида жоқ, бірақ Кеден одағы бойынша серіктестерін жазалау тәсілі деуге келетін заң қолдану тәжірибесі бар.

Екіншіден, одақтың жұмысын бастағанына салыстырмалы түрде көп уақыт өткен жоқ. Кеден одағы аумағынан тыс әкелінген тауарларды әрбір елдің тұтыну деңгейі әлі де жөнге келтіреді, оның үстіне, белгілі бір елдің ағымдағы тұтыну мөлшері бастапқыда қалыптасқанға сәйкес келмеуі мүмкін.

Қазақстан Кеден одағына енген 1 шілдеден бастап халық әлеуметтік жағдай тұрғысынан қатты ұтылды, себебі дәл осы одақтың кесірінен тауар бағасы бірнеше мәрте қымбаттады. Іс жүзінде халықтың сатып алу қабілеті күрт нашарлады.

2020 жылдың алғашқы жартысында Қазақстан Ресей үлестірген 118 миллиард теңге мөлшеріндегі кеден баж салығын алды. Бұл шамамен 23 миллиард рубль болады. Бұл жағдайда тек қана кеден баж салығы туралы сөз болып отыр, бұл арада Ресейдің шығындары мен Қазақстанның алар пайдасы жайлы бірден қорытынды шығаруға болмайды. Шын мәнісінде пайда мен шығындар мәселесі әр ел үшін анағұрлым ауқымдырақ.

Қазақстан, Ресей мен Беларусь үшеуінің одағы Еуроодаққа түбегейлі ұқсамайды: экономикалардың үлес салмағы затымен әр алуан. Өйткені Еуроодақтың негізінде бір-бірімен салыстыруға келетін Франция мен Германия экономикалары жатыр, ал біздің жағдайымызда ресейлік экономика беларустық, тіпті қазақстандық экономикадан анық басым түседі.

Үшінші елдерден келетін импорттың көмегімен, Ресей бөліп берген кеден баж салығынан түсетін бюджеттік түсімдердің негізінде Қазақстан қазіргі уақытта Кеден одағына қосылудан пайда көріп жатыр деп қорытынды жасамас едік. Бұл бір бұрыс әдіснамалық көзқарас болды.

Кеден одағында кім ұтылып, немесе ұтып отыр деген сұраққа жауап беру қиын. Қазір Қазақстанда баға қымбаттап жатыр. Кеден одағына қосылудан бұрын Қазақстан экономикасы, сауда саясаты әлемдегі ең либералды елдің бірі болған. Дүниежүзілік банктің мәліметтеріне сай Қазақстан сауда саясатының либералдығы бойынша 125 елдің ішінен әлемдегі жетінші орынды иемденді. Яғни, Кеден одағына қосылудан соң біздің тарифтік мөлшерлеме орташа есеппен екі еседен көп өсті. Қазіргі сәтте Қазақстан кеден баж салығын көбейтіп жатыр, өзіміздің Қазақстандық емес, ресейлік өндірушіні қорғап жатыр, себебі қазақстандықтар негізінен импорттық тауарларды тұтынады. 2020 жылдың 1 шілдесі мен 31 қаңтары арасындағы Ресей Федерациясынан келген ҚҚС импортының жалпы түсімі 91 162 035 мың теңгені құрады. Өткен жылдың ұқсас кезеңінде бұл көрсеткіш 75 668 912 мың теңгені құраған екен. Салықтық түсімдердің өсу қарқыны өткен кезеңмен салыстырғанда 15 493 843 мың теңгеге тең немесе 1,2 есе көбейген [3].

Кеден одағының құрылуына байланысты кәсіпкерлер үшін барлық жағдай жасалған. Шетелден тауар тасымалдаймын немесе керісінше экспортқа шығарамын десең де өз еркін. Әсіресе, Кедендік одаққа мүше елдер арасындағы тауар айналымы еш

кедергісіз жүргізіледі. Алайда аймағымыздың кәсіпкерлері іс жүзінде мәселенің мүлде басқаша екендігін айтып отыр. Мысалы, Беларусь, Ресей елдерінен жеңіл көлікті тасымалдаумен айналысатын кәсіпкерлер кеденнен өтер кезде салық төлегендігі жөнінде бір парақ анықтама қағазын алу үшін он күн күтеді екен. Ал Кедендік одақ күшіне енбей тұрғанда мұндай жұмыс небәрі бір тәуліктің ішінде атқарылған. Көптеген кәсіпкерлердің пікірінше бұл өзгерістер тауар айналымын аз да болса тежеді. Соған қарағанда, еліміздің кедендік жүйесінде орын алған жаңашылдықтарды насихаттау, түсіндіру жұмысы кенжелеп тұр деп айтуға негіз бар. Мұны тиісті орган өкілдері де мойындап отыр. Сол себепті бұл бағытта құжаттарды рәсімдеу саласында Кеден одағының Кеңесі қосымша шаралар жүргізуге тиісті. Енді баға саясатына тоқталуды дұрыс деп санаймыз.

Республикамыздың кәсіпкерлік және өндіріс басқармасының жүргізген арнайы мониторингіне сүйенсек, шет елдерден импортталатын тұтыну тауарларына деген баға көтерілмеген көрінеді.

Тек фармацевтикалық, киім-кешек, аяқ киім, үйге қажетті керек-жарақтарға, тұрмыстық техникаға деген баға сәл қымбаттап отыр. Аты аталған тауарлар бағасының өсуі тек бірыңғай кеден тарифінің енгізілгендігіне байланысты емес. Ол тауарлар онсыз да жыл сайын қымбаттап отырады. Бұл аталмыш өнімдер түрлерінің көбеюіне, жаңа материалдардың пайда болуына және әлемдік нарықтағы шикізатқа деген бағаның өсуіне байланысты. Ең бастысы, күнделікті тұтыну тауарларының басым бөлігі бұрынғы бағамен сатылуда. Жалпы, Кедендік одаққа байланысты еліміздің тұтыну нарығына қатысты барлық өзгерістер біртіндеп жүргізілетін болады. Онымен қоса, Қазақстан үшін дәрі-дәрмек, медициналық құрал-жабдықтар, елімізде өсірілмейтін жеміс-жидектің бірқатар түрлеріне, полимер, картон және тағы басқа 400-ге жуық қажетті өнім түрлеріне 2025 жылға дейін ауыспалы кезең берілген. Яғни, аты аталған тауарларға кедендік тарифтің өсімі әсер етпейді. Демек олардың мемлекет ішінде босатылу, сатылу бағасының күрт өсуіне жол берілмеуі тиіс.

Не десек те, Кедендік одақ - келешекке бағытталған жоба. Оның әлі де болсын жетілдіре түсетін тұстарының бар екендігі - заңды құбылыс. Ал кемшілік кеткен тұстарын анықтап, ретке келтіру - баршамыз үшін ортақ міндет. Сондықтан еліміздің кәсіпкерлері өз өтініш-тілектерін жоғары органдарға ұсынуға тиісті деп ойлаймыз [4].

Әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті экономиканы қалыптастыру ол еліміздің салыстырмалы ұлттық артықшылықтарын (табиғат сыйлары) барынша тиімді пайдалана отырып, тек сапалық көрсеткіштерін арттыру арқылы, жаһандық экономикалық жүйеге тиімді интеграциялану негізінде бәсеке артықшылықтарын әрқашан да жетілдіре отырып іске асырылуы мүмкін. Бәсеке индустриялық қоғамның қарқынды дамуының негізін құрайды, халықаралық интеграция мен еңбек бөлінісін тереңдетудің алғышарттарын жасайды, ХХІ-ші ғасырдың ерекше бөлігі болып келе жатқан постиндустриалды даму сатысына өтуге жағдай қалыптастырады.

Осыған байланысты, мемлекетіміздің макроэкономикалық саясатын қалыптастыруда ғылыми негізделген іс-шараларының рөлі мен маңызы барынша арта түспек. Ал атқарылуы тиіс осы іс-шаралар жаһанданудың қазіргі таңдағы талаптарына сәйкестендіріліп, әлеуметтік және экономикалық факторлардың дәрежесін ғылым мен инновациялардың соңғы жетістіктеріне сүйене отырып жүзеге асырылуы қажет.

Аталған міндеттерді жүзеге асыруға Қазақстан Республикасында барынша мүкіншіліктер жеткілікті. Олардың қатарына дүниежүзілік сұранымға ие жер байлықтарымен қатар, басқа көрші мемлекеттермен салыстырғанда жеткілікті деңгейде дамыған қажетті өндірістік-экономикалық және жоғары ғылыми-білімдік потенциал; кәсіби деңгейі жоғары мамандар кадры жеткілікті. Еліміздің экономикалық және әлеуметтік дамуын ұзақ мерзімді стратегиясын жүзеге асыру мақсатына жоғарыда аталған факторларды тиімді пайдалану тәжірибе көрсетіп отырғандай Республикамызды қалыпты даму траекториясына түсіруге тиісті.

Жуық арадағы алға қойылған стратегиялық міндеттерді дұрыс шешуге тек уақыт

пен іске асырылатын шаралардың маңыздылығымен қатар, тиімді ұлттық экономика орнықтыру мүкіншілігі пайда болады. Бұл ретте бәсекелестікке қабілетті экономиканы қалыптастыруды экономиканың нақты секторын жандандыру мен жетілдіруден бастау маңызды.

Әрбір экономиканың белгілі бір тарихи кезеңдерде өндіріске сүйенетіндігі бұрыннан белгілі. Ал, бүгінгі индустриялық жүйе ең алдымен өнеркәсіпке негізделеді [5-9].

Осы бағытта жасалған зерттеуден кейін мынандай тұжырымдарды жасауға мүмкіндік берді:

1. Жаһандану жағдайында қаржы институттары мен нарықтары ұлттық экономикалық мүдделерді негізгі алға жетелеуші болып табылады. Күшті қаржы саласы бәсекеге қабілетті және экономикалық жағынан тәуелсіз елдің негізгі белгілерінің бірі саналады, ал осы саланың әлсіздігі, керісінше, қандай да бір елдің жаһанданудың жол жиегінде қалып, жетекші елдердің шылауы ретінде әрекет ететіндігін білдіреді. Сондықтан да отандық қаржы жүйесін, оның барлық компоненттерін – банктерден бастап қор нарығына дейін, дамыту және нығайту бәсекеге қабілетті экономика құрудың негізгі басымдықтарының бірі болуы тиіс.

2. Қазақстанның бәсекеге барынша қабілетті 30 елдің қатарына кіру міндеті жоғары дамыған және тиімді қаржы жүйесін қалыптастыруды, өз трансұлттық корпорацияларымызды (ТҰК) құруды және экономикалық өсудің әлеуметтік бағдарлануының тұрақты өсуі жағдайында жаһандық постиндустриалдық экономика талаптарына барабар жоғары технологиялы өндірістер кластерін қалыптастыруды көздейтін бағыттар бойынша жүзеге асырылуы тиіс. Аталған міндеттерді жүзеге асыру экономикалық саясатты іске асырудың барабар құралдарымен, бәсекеге қабілеттілікті арттырудың ұлттық моделін қалыптастыру үшін неғұрлым қолайлы басқару және реттеу әдістерімен және тетіктерімен қамтамасыз етілуі тиіс. Біздің ойымызша, мұндай экономикалық саясатты жүзеге асырудың бірнеше бағыттарын бөліп көрсетуге болады:

- Экономикалық саясаттың факторлық – мақсаттық көзқарас негізінде ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыратын басым салаларды дамытуға неғұрлым акцент бере бағытталуы.

- Мемлекеттің экономикалық үрдістерге қатысу белсенділігінің артуы, атап айтқанда мемлекеттік кәсіпкерлік институтын реттеу тәжірибесін енгізу.

- Қазақстандық капиталдың әлемдік нарықтарға экспантеграциясын ынталандыру.

Бұл бағыттарды егжей-тегжейлірек қарастыра келіп, олардың бірінішісі ең алдымен барынша перспективалы мәселелерді анықтау және Қазақстанда соған сәйкес өндірістерді дамыту мақсатымен жаһандық экономиканың мониторингі мен талдау жүйесін құруды көздейді. Біздіңше, бәсекеге қабілетті салаларды қалыптастыру үшін факторлық-мақсаттық тәсілдемені пайдаланған дұрыс болады. Ол экономикалық жүйеге ықпал ететін негізгі факторларды ажыратуды және осы факторлармен байланысты экономикалық жүйенің дамуының басым бағыттарын айқындауды, кейін оларға нақты шаралар мен мемлекеттік реттеу тетіктерін әзірлеу мен іске асыру арқылы қол жеткізуді көздейді.

3. Бүгінгі таңда Қазақстан экономикасының дамуы негізінен инвестицияның көп мөлшерде тартылуына тікелей байланысты. Өйткені еліміз өндірісінің жалпы деңгейі мен оның даму болашағының деңгейі қазіргі өндіріс ауқымынан 10 есеге артық болып табылады. Бұл шамаға жету үшін шетелдік инвестицияларды тартумен қатар, отандық инвестицияның да үлесінің артуын басты орынға қойып, ұлттық инвесторлардың инвестициялық саясатын өндірістің өнеркәсіп және өңдеуші саласына тартуына ынталандыруымыз керек. Осы аталған ішкі инвестицияларды дамытудың бірден-бір көзі жағдайы жақсарған отандық корпорациялардың, екінші деңгейдегі коммерциялық банктердің және сақтандыру компанияларының инвестициялық саясатын дамыту және

оларды ұлттық экономиканы дамытуға деген ынталарын арттыру болып табылады. Осылардың ішінде әсіресе негізгі капиталды инвестициялауда әр түрлі корпорациялардың алатын орны ерекше, себебі банктер көбінесе ақша-несиелік операциялармен айналысады, ал өндіріс және тағы басқа корпорациялар өндіріске тікелей инвестиция тартуға икемді болып келеді.

4. Бәсекеге қабілеттілікті арттырудың ұлттық моделін жүзеге асырудың соңғы өзгеше бағыты Қазақстандық капиталдың әлемдік нарықтарға экспантеграциясын ынталандыру болып табылады. «Экспантеграция» термині ұлттық капиталдың экспансиясы негізінде жаһандық экономикаға кірігуді білдіреді, демек, отандық бизнестің, сондай-ақ мемлекеттік активтерді сатып алу, ТҰК қалыптастыру, шетелде қазақстандық капиталдың рөлі белсенді болатындай, біріккен кәсіпорындар құру және де нарықтардың барлық түрлері – тауарлық, қаржылық, технологиялық және басқалар бойынша енуі. Экспантеграция — бұл жаһандану жағдайы ыңғайында Қазақстан экономикасының дамуын жеделдетудің «дәстүрлі» әртараптандырудың артықшылықтарын ұштастырған және шикізат бағасының жоғары болуымен беріліп отырған қолайлы мүмкіндіктерге арқа сүйеген неғұрлым тиімді жолы.

Бұл схема қолайлы шикізаттық конъюнктурадан алынған мемлекеттік қаржыны басқару осы заманғы тұрпаттағы корпоративтік институционалдық инвесторлар қолданатын – дүниежүзі бойынша және пайда әкелетін әрі перспективалы болып табылатын салаларда деген қағидаттар бойынша жүргізілуін көздейді. Мұндай көзқарас «жаһандану экономикасының» барлық негізгі ерекшеліктері мен артықшылықтарын ескереді – біріншіден, әлемдегі кез келген елде бизнес жүргізу мен инвестиция салуда, жүзеге асыру; екіншіден, бұдан 20-30 жыл бұрын болмаған (экономиканы дамытудың дәстүрлі тұжырымдамалары талдап жасалынған кездері) осы заманғы жоғары дамыған қаржы рыноктарын пайдалану мүмкіндігі; үшіншіден, әлемдік деңгейдегі қатаң бәсеке талаптарына барабар ғаламдық стратегиялық жоспарлаудың қажеттігі.

5. Капиталмен мұндай операциялардың елде жаңа салаларды дамытудың көмегімен жүзеге асырылатын әдеттегі әртараптандырумен салыстырғанда бірқатар артықшылықтары бар.

Біріншіден, инвестициялардан қайтарым тікелей инвестиция салған сәттен басталады, әсіресе қандайда бір ірі нысан құрылысында қажет болатын ұзақ өтімділік мерзімінсіз ұйымдастырылған нарықтағы операциялар сияқты бағыттарға солай болады.

Екіншіден, әртараптандыру салалардың анағұрлым кең спектрінде мүмкін болады, өйткені портфельдік инвестициялар ұсақ бөліктерге бөлініп және көптеген кәсіпорындарға салынуы мүмкін, бұл технологиялық жабдықтардың қазіргідей құны жағдайында айтарлықтай көп капиталды қажет ететін жаңа өндірістер құрған кезде мүмкін емес.

Үшіншіден, әртараптандыру ең озық салаларда жасалуы мүмкін (қатысу немесе акциялар үлесін сатып алу жолымен), ондай салаларды Қазақстанда дамыту материалдық база мен білікті кадрлардың жоқтығы себепті әзірге мүмкін емес.

Төртіншіден, өндірістің пайдасыздығы немесе тиісті салада іскерліктің бәсеңдеуі жағдайында ондағы қаражатты тез шығарып алып, оларды неғұрлым пайдалырақ салаға инвестициялауға болады, қаржы елде болған жағдайда бұл да мүмкін емес.

6. Бәсекелестік қабілетті анықтау үшін сауалнама негізінде рейтинг жасау дұрыс емес. Оның жеткіліксіздігі біздіңше Қазақстанның аталған көрсеткіштер бойынша төменгі орынға шығуына мүмкіндік береді. Статистикалық мәліметтер негізіндегі көрсеткіштер бойынша Қазақстан бәсекеге қабілеттіліктің деңгейін көрсете алады. Біздің ойымызша, ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың өзімізге тән өлшемдерін талдап жасау қажет, ол жүргізіліп отырған экономикалық саясаттың табыстылығына талдау жасауға және бәсекеге қабілеттілікті арттырудың ұлттық моделінің жүзеге асырылуына түзету енгізуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» ҚР Заңы (32-бап).

2. Макенова А.А. Бірыңғай кеден одағы Қазақстан Республикасының экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз ету іргетіасы ретінде // Аль Пари 2010. №4.
3. Джумадильдаев А. Плюсы и минусы Таможенного союза // Вестник НС РК.№4.2010.
4. Таможенный союз создает для бизнеса режим наибольшего благоприятствования // Вестник НС РК. №6. 2021.
5. Спанов М. Проблемы регулирования внешнеторговых операции. www.bnews.kz
6. Смайыл Е. Нарықтық ортаның бәсекелестігі мен мөлдірлігі ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігінің факторлары болып табылады // Егемен Қазақстан. №176-177, 14.06. 2020.
7. Оксикбаев О. Устойчивость параметров экономического развития экономической безопасности Казахстана // Финансы Казахстана, №2, 2008, с.26.
8. Қазақстан Республикасының қаржы секторын дамытудың 2019-2020 жылдарға арналған тұжырымдамасы. 25.12.2019.
9. ҚР дамуының 2012-2025 жылдарға арналған индустриалды-инновациялық Бағдарламасы. 2012.

References:

1. The Law of the Republic of Kazakhstan “On Currency Regulation and Currency Control” (Article 32).
2. Makenova A.A. Unified Customs Union as a foundation for ensuring economic stability of the Republic of Kazakhstan // Al Paris 2010. №4.
3. Dzhumadildaev A. Pros and cons of the Customs Union // Vestnik NS RK.№4.2010.
4. The Customs Union creates a business regime for the greatest welfare // Vestnik NS RK. №6. 2021.
5. Spanov M. Problems of regulation of foreign trade operations. www.bnews.kz
6. Smail E. Competitiveness and transparency of the market environment are factors of competitiveness of the national economy // Egemen Kazakhstan. №176-177, 14.06. 2020.
7. Оксикбаев О. Sustainability of parameters of economic development of economic security of Kazakhstan // Finance of Kazakhstan, №2, 2008, p.26.
8. The concept of development of the financial sector of the Republic of Kazakhstan for 2019-2020. 25.12.2019.
9. Industrial and Innovation Program of the Republic of Kazakhstan for 2012-2025. 2012.

МРНТИ: 336.64

ПЕРСОНАЛ КАК ЧАСТЬ СИСТЕМЫ МОНИТОРИНГА УСТОЙЧИВОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ПРОМЫШЛЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ

Сапарбаев А.Д.,
д.э.н., профессор,
Академия Кайнар
Еспусинова А.И.,
магистрантка 1- курса
Академии Кайнар

Аннотация. Следует отметить, что в настоящее время особо острой проблемой, стоящей перед промышленными предприятиями, является создание служб управления персоналом, отвечающих требованиям современного менеджмента, собственных эффективных систем обучения, переподготовке и повышению квалификации персонала, в том числе рабочих промышленных предприятий. В этой связи особую актуальность для предприятий приобретает управление персоналом, организованное таким образом, чтобы с минимально возможными затратами обеспечить эффективность производственного процесса на предприятии. В статье рассматриваются вопросы персонала как часть системы мониторинга устойчивости экономического состояния промышленного предприятия.

Ключевые слова: экономика, персонал, система, конкуренция, мониторинг, формирование, промышленность, предприятия.

ҚЫЗМЕТКЕРЛЕР ӨНЕРКӘСІП КӘСІПОРЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН БАСҚАУ ЖҮЙЕСІНІҢ БӨЛІГІ РЕТІНДЕ

Сапарбаев Ә.Ж.,
э.ғ.д., профессор,
Қайнар Академиясы
Еспусинова А.И.,
1 курс магистранты
Қайнар академиясы

Аннотация. Айта кету керек, қазіргі уақытта өнеркәсіптік кәсіпорындардың алдында тұрған ерекше өткір мәселе қазіргі заманғы менеджмент талаптарына жауап беретін персоналды басқару қызметтерін, өзіндік тиімді оқыту жүйелерін құру, кадрларды, оның ішінде өнеркәсіптік кәсіпорындардың жұмысшыларын қайта даярлау және олардың біліктілігін арттыру болып табылады. Осыған байланысты кәсіпорындағы өндірістік процестің тиімділігін қамтамасыз ететіндей ұйымдастырылған персоналды басқару кәсіпорындар үшін ерекше өзектілікке ие. Мақалада өнеркәсіптік кәсіпорынның экономикалық жағдайының тұрақтылығын бақылау жүйесінің бөлігі ретінде кадр мәселесі қарастырылған.

Түйін сөздер: экономика, кадр, жүйе, бәсеке, мониторинг, қалыптастыру, сала, кәсіпорындар.

STAFF AS PART OF THE SYSTEM OF MONITORING THE SUSTAINABILITY OF THE ECONOMIC STATE OF AN INDUSTRIAL ENTERPRISE

Saparbaev A.D.,
Doctor of Economics, Professor,

Kainar Academy
Espusinova A.I.,
Master of the 1st year of the Kainar Academy

***Abstract.** It should be noted that at present, a particularly acute problem facing industrial enterprises is the creation of personnel management services that meet the requirements of modern management, their own effective training systems, retraining and advanced training of personnel, including workers of industrial enterprises. In this regard, personnel management, organized in such a way as to ensure the efficiency of the production process at the enterprise, is of particular relevance for enterprises. The article deals with personnel issues as part of the system for monitoring the sustainability of the economic state of an industrial enterprise.*

***Keywords:** economy, personnel, system, competition, monitoring, formation, industry, enterprises.*

Система мониторинга экономического состояния промышленного предприятия выполняет одновременно несколько функций. Поэтому чем более полным и качественным будет состав показателей, по которым этот мониторинг осуществляется, тем более эффективными будут управленческие мероприятия, осуществляемые руководством промышленного предприятия. В этой связи, по нашему мнению, целесообразно рассмотреть составляющие части концепции системы мониторинга экономического состояния промышленного предприятия [1].

Применяемые до настоящего времени как на государственном уровне так и на большинстве предприятий системы исследования экономических процессов позволяли осуществлять анализ и прогноз производства и распределения валового внутреннего продукта, государственных финансов, финансов домашних хозяйств и реального сектора экономики в целом и основных отраслей, инфляции, номинальных и реальных курсов национальной валюты, инвестиционной деятельности в стране и участия в ней банков. По нашему мнению, такое исследование экономических процессов на макроуровне весьма важно для выявления глобальных взаимосвязей основных макропоказателей, включая обобщающие показатели финансов реального сектора экономики и инструментов денежно-кредитной политики.

Вместе с тем в период трансформации экономики и ее структурной перестройки этого недостаточно. Необходима более полная и точная оценка характера, степени влияния и эффективности применяемых инструментов денежно-кредитной политики и механизмов их воздействия во взаимосвязи с инструментами и мерами других составляющих экономической политики государства на процессы, происходящие на микроуровне – на промышленном предприятии [2].

В связи с этим особую актуальность приобретает совершенствование системы исследований путем дополнения ее системой мониторинга промышленного предприятия. Мониторинг предприятий – это информационно-аналитический инструмент, связывающий между собой реальный сектор экономики и банковскую систему и предназначенный для выработки рациональных решений, мер воздействия на деятельность предприятия в соответствии с денежно-кредитной политикой государства и в условиях совершенствования экономической политики в целом.

Система мониторинга промышленного предприятия позволяет практически в режиме реального времени производить независимые оценки тенденций развития его экономического состояния, получать информацию о состоянии экономической конъюнктуры в реальном секторе экономики и ее возможных изменениях, оперативно проводить анализ финансового состояния предприятия и важнейших факторов, определяющих его инвестиционную активность во взаимосвязи с инструментами денежно-кредитной политики [3].

Для этого используются три основных компонента мониторинга предприятия:

- ⊗ на уровне экономики: конъюнктурные опросы, опросы по финансовым и инвестиционным анкетам;
- ⊗ на уровне предприятия: фиксация параметров экономической состояния, деятельности, маркетинга;
- ⊗ на уровне подразделений: сбор данных о закупках, запасах, производительности, потреблении ресурсов и т. д.

Таким образом, обеспечивается комплексный подход к предприятию, являющемуся основным субъектом денежно-кредитных отношений, хозяйственная деятельность которого решающим образом воздействует на формирование капитала и его последующее перераспределение в рамках финансовых потоков в экономике.

Руководство предприятия может не только отслеживать важнейшие тенденции развития экономических процессов, но и оперативно оценивать воздействие основных факторов, определяющих возможное изменение этих процессов. Тем самым система мониторинга предприятия формирует необходимую основу для раннего обнаружения руководством возникающих в деятельности предприятия диспропорций, что позволяет повысить эффективность реализуемой стратегии [4].

Основными субъектами системы мониторинга промышленного предприятия являются: само предприятие, его управления и центральный аппарат, а также производственные и вспомогательные подразделения. Участие всех подразделений в мониторинге является обязательным, а руководство предприятия обеспечивает конфиденциальность и достоверность представляемой ими информации. Система мониторинга предприятия включает в себя три основных взаимосвязанных блока, которые базируются на соответствующей методологии:

- ⊗ ежемесячный анализ изменения экономической конъюнктуры, позволяющий оценивать в секторе нефинансовых предприятий текущие тенденции в динамике спроса на заемные ресурсы во взаимодействии со спросом и предложением на продукцию и другими факторами;
- ⊗ ежеквартальный анализ финансового положения подразделений, позволяющий оперативно оценивать результаты хозяйственной деятельности с позиций формирования источников самофинансирования и потребности в заемных средствах;
- ⊗ ежеквартальный анализ инвестиционной активности во взаимосвязи с финансовыми результатами хозяйственной деятельности подразделений, а также спросом и предложением на рынке продукции и капитала [5].

Таким образом, в рамках создаваемой системы мониторинга промышленного предприятия можно решать следующие задачи:

- ⊗ оценивать эффективность проводимой товарной и финансовой политики с учетом реального развития общеэкономических процессов как по стране в целом, так и в рамках самого предприятия;
- ⊗ оценивать системные риски в отрасли, возникающие, прежде всего, под воздействием структурных сдвигов в реальном секторе экономики;
- ⊗ решать практические задачи, связанные с основными функциями производства продукции, в том числе пополнением оборотных средств, запасов и компенсации дополнительных затрат на основе авансового финансирования;
- ⊗ проводить анализ и прогноз спроса на производимую предприятием продукцию на основе оценки финансовой ситуации на товарных рынках, изменения спроса и предложения на микроуровне, а также изменений инвестиционной активности под воздействием указанных процессов.

Изучение опыта различных компаний показало, что, учитывая большую методологическую, методическую и организационно-техническую сложность, работу по созданию системы мониторинга на промышленном предприятии целесообразно осуществлять в два этапа.

I этап – разработка и апробация пилотного проекта "Мониторинг предприятия" на базе одного из подразделений, например, цеха или управления [6].

II этап – создание системы мониторинга на базе остальных подразделений предприятия и обеспечение функционирования системы мониторинга на уровне всего предприятия с макроэкономическими блоками.

С учетом указанных этапов может быть разработана организационно-функциональная схема работ на год по созданию и обеспечению функционирования системы мониторинга промышленного предприятия. Основной целью пилотного проекта является отработка всех элементов системы мониторинга предприятия, включая ее методологическое, методическое, организационное, информационно-технологическое и программное обеспечение.

Различия между предприятиями в экономическом состоянии и экономической политике обуславливают необходимость переработки методических материалов для более полного выявления специфических особенностей экономических процессов. В этой связи, могут быть произведены соответствующие доработки первичных носителей информации – конъюнктурной, финансовой и инвестиционной анкет и с целью определения изменения реальных показателей, что особенно важно в условиях инфляции, а также чистых финансовых потоков внесены необходимые дополнения в методику финансового анализа. Кроме того, при разработке финансового блока целесообразно учитывать изменения, постоянно происходящие в бухгалтерской и статистической отчетности [7].

Для включения в систему мониторинга конкретных подразделений может использоваться методика определения выборочной совокупности подразделений. На основании данной методики выделяются структурообразующие виды продукции и наиболее важные производства и произведен расчет объема выборочной совокупности в целом по предприятию и в разрезе видов продукции. Специалисты подразделения, обеспечивающего работу системы мониторинга, делают отбор конкретных подразделений и выборку по соответствующему алгоритму и показателям.

В целях анализа получаемой в рамках мониторинга информации осуществляется отработка методологических подходов и методики обработки анкет и баз данных; составляются макеты выходных аналитических таблиц, схем и графиков; разрабатываются алгоритмы расчета каждого показателя выходных аналитических таблиц. Определяются основные направления анализа изменений экономического состояния, финансовой ситуации и инвестиционной активности предприятия.

Для этого могут быть разработаны основные требования к программному обеспечению системы мониторинга промышленного предприятия. Его принципиальная схема представлена на рисунке 1.

В ее состав входят три блока: блок сбора информации, блок обработки информации, а также блок вывода информации. Каждый из блоков имеет свои функции, в частности, в рамках блока анализа осуществляется обработка полученных данных самыми различными способами и методами, что позволяет сформировать необходимые результаты для предоставления их пользователям. Например, может быть проведен анализ динамики производительности труда, что позволяет прогнозировать количественный состав персонала в зависимости от объема производственных заказов [8].

Для создания системы мониторинга промышленного предприятия также необходимо обучить специалистов соответствующего подразделения вопросам методологии и методики, провести встречи с руководством основных производственных подразделений предприятия, а также с руководителями вспомогательных предприятий для предоставления ими своевременной и достоверной информации в полном объеме.

В ходе реализации пилотного проекта системы мониторинга промышленного предприятия сотрудниками отдела мониторинга предприятия ежемесячно проводится анализ экономического состояния и ежеквартально – анализ инвестиционной деятельности и финансового состояния предприятия. Ежемесячно готовятся

соответствующие аналитические обзоры, которые в составе общего аналитического обзора направляются отделом мониторинга всем заинтересованным подразделениям и руководству предприятия.

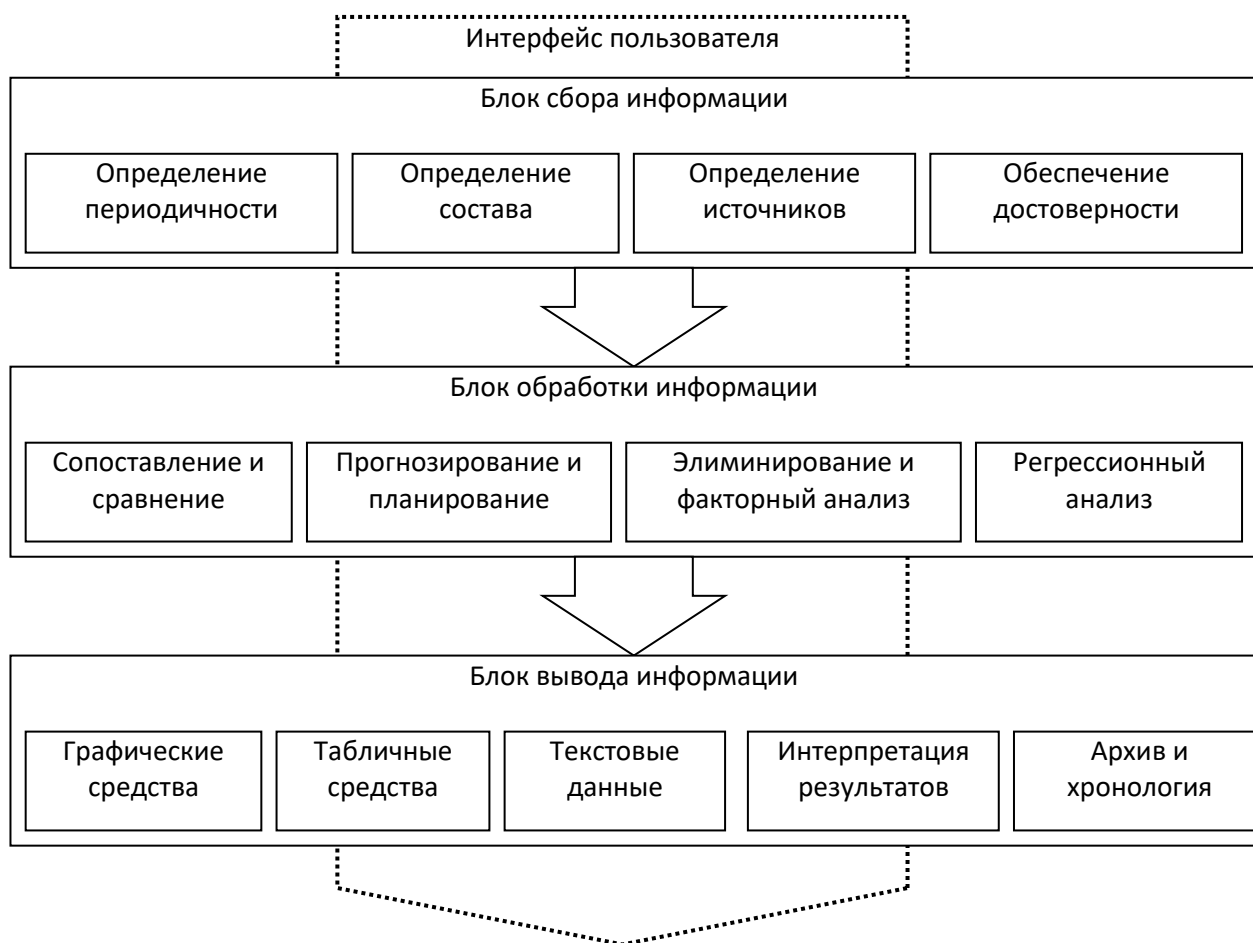

Рисунок 1. Принципиальная схема системы мониторинга промышленного предприятия

Как правило, сопоставление получаемых уже в рамках пилотного проекта данных с данными аналогичных предприятий позволяют выявить "болевы точки" в экономическом состоянии предприятия, оценить изменения экономической конъюнктуры в отрасли, сделать оценки влияния на финансовое состояние предприятия ряда факторов, включая инструменты и меры финансовой и производственно-хозяйственной политики.

На последующих этапах создания, функционирования и развития системы, как правило, решаются проблемы, связанные с созданием целостной системы мониторинга на уровне всего предприятия. Прежде всего, это касается повышения качественного уровня методологического, методического и других элементов функционирования системы, усиления практической направленности использования результатов мониторинга, синхронизации предоставления данных, а также повышения контроля их достоверности.

При достижении положительных результатов по всему предприятию может быть издан приказ о качественном развитии системы мониторинга предприятия на основе отработки методологии и методики анализа результатов мониторинга. Это позволяет распространить систему мониторинга на все подразделения предприятия, а в случае наличия дочерних или смежных предприятий на их деятельность, определить формы и методы практического использования результатов мониторинга предприятия при решении конкретных задач финансовой и производственно-хозяйственной политики [9].

В рамках процесса внедрения системы мониторинга обязательно должен быть

осуществлен комплекс мероприятий, направленный на повышение пассивной эффективности использования системы. Под пассивной эффективностью мы понимаем повышение эффекта использования системы за счет факторов, не связанных напрямую с деятельностью самой системы. К основным мероприятиям относятся:

⊗ обучение представителей всех подразделений предприятия по сбору, проверке достоверности и функционированию системы мониторинга предприятий, методологии и методикам анализа результатов мониторинга;

⊗ определение состава подразделений для пилотного и основного проектов создания системы мониторинга – участников мониторинга по каждому виду продукции в разрезе различных потребителей и конкретных подразделений;

⊗ проведение работы и совещаний с руководителями всех заинтересованных подразделений, приглашенных к участию в мониторинге, и руководителями всех структурных элементов: бригад, отделов и т. п. на предмет их содействия в организации работ по созданию и обеспечению функционирования системы.

После внедрения пилотного, а также с учетом его ошибок и недоработок – основного проекта может быть создана единая система получения, хранения и обработки первичной информации, полученной от подразделений-участников мониторинга, включая департаменты, цеха и центральный аппарат промышленного предприятия [10].

Одновременно совершенствуется структура первичной и аналитической информации в рамках системы мониторинга предприятия. Могут быть внесены изменения также в формы и состав показателей конъюнктурной, инвестиционной и финансовой анкет с целью более точного выявления существенных и взаимодополняющих факторов, определяющих динамику экономического состояния предприятия, приведения количественных показателей анкет в соответствие с изменениями бухгалтерской и статистической отчетности. Отрабатываются макеты выходной аналитической информации, совершенствуются методология тематического и агрегированного анализа на основе информационной базы системы с учетом нормативной, законодательной и внешней экономической информации.

В результате совершенствования и дополнительной структуризации система мониторинга расширяется и углубляется в нее входят показатели, охватывающие более широкий спектр данных. В итоге система мониторинга учитывает не только данные самого предприятия, но и основные макроэкономические показатели (рисунок 2).

В целях совершенствования экономического анализа в рамках мониторинга предприятия в дополнение к основным техническим и финансовым показателям, получаемым в режиме реального времени на предприятии может заполняться бланк отраслевого сопоставления показателей финансово-хозяйственной деятельности, содержащий как данные по конкретному предприятию – участнику мониторинга, так и по предприятиям такой же отраслевой принадлежности по региону и стране.

Этот бланк заполняется на основании статистических данных, получаемых из государственных источников: государственного комитета по статистике, налоговой службы и др. На основании разработанной сотрудниками отдела мониторинга методологии осуществляется рейтинговая оценка устойчивости финансового состояния предприятия. Может быть разработана методика диагностики финансового состояния отдельного предприятия. В настоящее время такие методики, как правило, основываются только на данных стандартных форм финансовой отчетности предприятий и не учитывают дополнительных показателей, что делает ее практически не применимой из-за низкой достоверности данных [11].

В блоке вывода информации может широко применяться графическое представление данных мониторинга в различных разрезах: по отрасли, подразделениям, предприятиям, отдельным вопросам, отдельным показателям и т. п. Для определения степени взаимосвязей показателей производственно-финансовой деятельности предприятия поданным конъюнктурной анкеты применяются методы корреляционного

анализа.

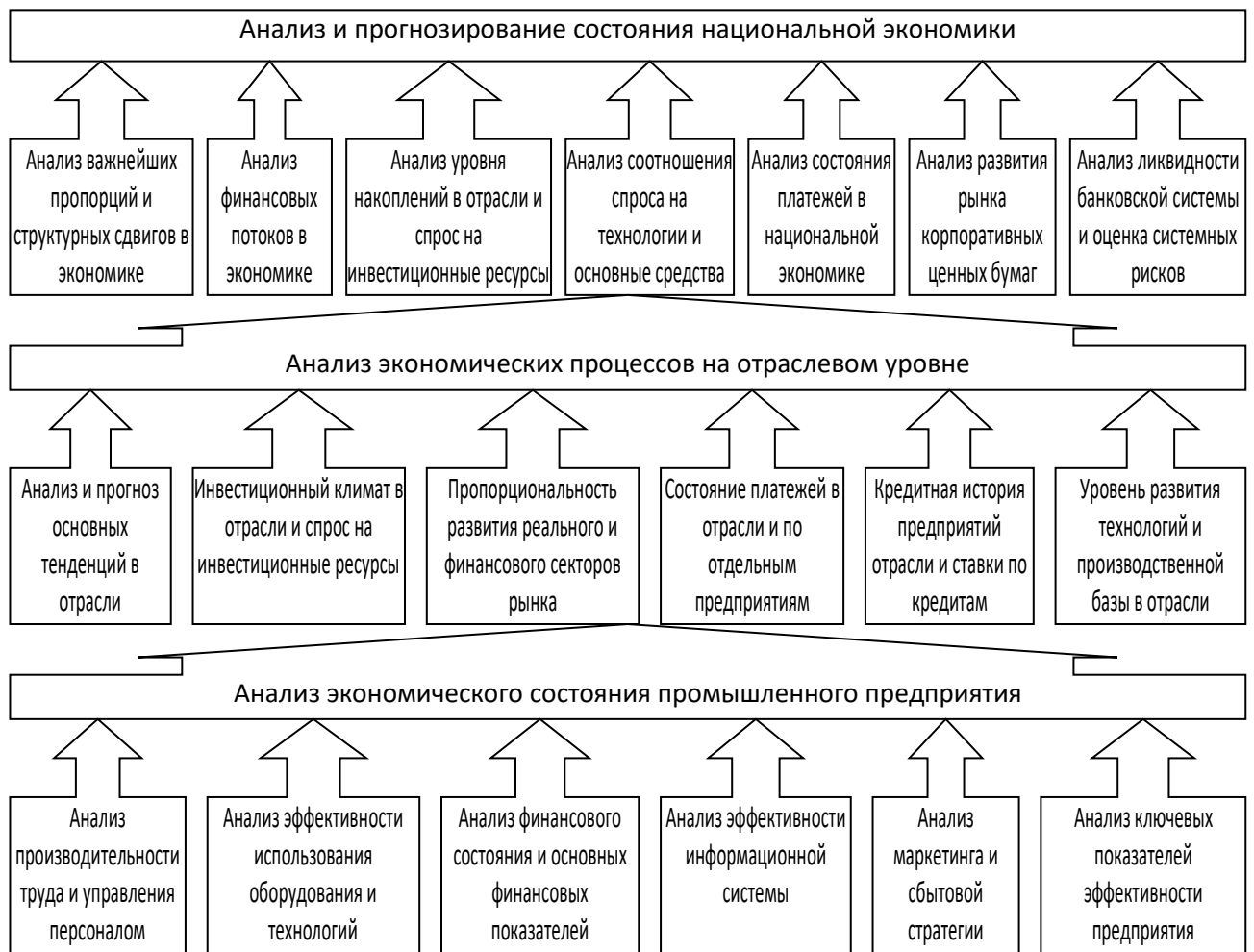

Рисунок 2. Углубленная развернутая схема системы мониторинга промышленного предприятия

При использовании системы мониторинга в течение определенного периода у предприятия появляется возможность более взвешенно позиционировать себя среди предприятий конкурентов, а также осуществлять наблюдение и анализ изменения не только своего экономического состояния, но и отслеживать отраслевые тенденции. Это дает возможность разрабатывать стратегию диверсификации, корректировать инвестиционные планы, а также более четко формулировать маркетинговые стратегии предприятия.

Мониторинг предприятия, а также его возможная интеграция в единую информационную систему позволяет решить ряд макроэкономических проблем:

- ⊗ повысить качество анализа и прогноза общеэкономических процессов на отраслевом и региональном уровнях, углубить этот анализ за счет определения фактического и ожидаемого индекса бизнес-климата в стране, по отраслям и регионам;
- ⊗ своевременно выявлять диспропорции в экономике, причины их появления и принимать меры по их устранению и предотвращению;
- ⊗ органам государственного управления вносить более аргументированные предложения по решению острых социально-экономических проблем.

Кроме того, благодаря созданию системы мониторинга у предприятия появляется возможность точнее оценивать экономическую конъюнктуру в отрасли, отслеживать и прогнозировать динамику и тенденции финансово-хозяйственной деятельности

предприятия, сопоставлять их с макроэкономическими показателями по отрасли и национальной экономике. Также выявлять и устранять отрицательно влияющие факторы, обеспечивать выработку и принятие оптимальных управленческих решений по проблемам социально-экономического развития предприятия. Позитивными результатами использования данных мониторинга предприятия являются:

- ⊗ принципиальное повышение степени независимости, объективности и оперативности в оценке экономических процессов;

- ⊗ создание необходимой основы для дальнейшего совершенствования инструментов стратегического управления предприятием, в частности, при проведении инвестиционных операций;

- ⊗ формирование необходимой информационно-аналитической базы для решения практических вопросов по реструктуризации и диверсификации деятельности, в первую очередь на уровне отдельных производств, с позиции улучшения экономического состояния предприятия.

Система мониторинга является основой комплексной реструктуризации и диверсификации деятельности предприятия, осуществляемой через реинжиниринг бизнес-процессов. Основная идея реинжиниринга заключается в фундаментальном переосмыслении и радикальном перепроектировании бизнес-процессов предприятия для достижения коренных улучшений в основных показателях его деятельности.

Необходимость реинжиниринга обосновывается высокой динамичностью современного делового мира. Непрерывные и довольно существенные изменения в технологиях, рынках сбыта и потребностях клиентов стали обычными явлениями, и предприятия, стремясь выжить и сохранить конкурентоспособность, вынуждены непрерывно перестраивать свою стратегию и тактику. Отличие подхода реинжиниринга от других методик заключается в предоставлении возможности самим сотрудникам увеличивать эффективность функционирования предприятия.

Информационные технологии являются основой реинжиниринга бизнес-процессов промышленного предприятия. Информационная поддержка решающим образом влияет на функционирование процессов и при правильном использовании приводит к многократному повышению их результативности. С учетом современного подхода к проведению подобных изменений информационная система поддержки реинжиниринга промышленного предприятия должна предоставлять следующие возможности:

- ⊗ разработка бизнес-модели предприятия непосредственно менеджерами;

- ⊗ создание динамических моделей, адекватно описывающих деятельность промышленного предприятия;

- ⊗ автоматизация основных этапов реинжиниринга – разработка образа будущего предприятия и спецификация задач и целей, разработка модели существующего бизнеса, разработка модели нового бизнеса, создание информационной системы поддержки;

- ⊗ внедрение нового проекта или целого бизнеса.

Для этого предлагается создание информационной системы, включающей систему мониторинга, состоящей из:

- ⊗ инструментального комплекса для создания динамических интеллектуальных систем в управлении и моделировании деятельности предприятия;

- ⊗ создание на базе интеллектуальной системы инструментального многофункционального комплекса для проведения реинжиниринга.

Таким образом, предлагаемая система сможет позволить ускорить процесс принятия управленческого решения и сделать его максимально эффективным.

Мы считаем целесообразным развивать и расширять возможности системы мониторинга в следующих направлениях:

1. Сценарии и прогнозы безопасного развития предприятия в рамках межгосударственных, региональных, национальных и отраслевых товарных рынков.

2. Анализ и моделирование бизнес-процессов в условиях реструктуризации и

диверсификации предприятия.

3. Экономические и математические модели конкурентоспособного развития промышленных технологий и инвестиционных проектов с учетом коммерческих рисков, экономических, экологических и социальных аспектов развития предприятия.

4. Интегрированные информационные системы поддержки управления инвестиционными проектами на всем жизненном цикле производственных технологий и управления экономикой предприятия.

5. Совместимость баз данных технико-экономических показателей и параметров эффективности производственных технологий, переход на использование рекомендованных, стандартных и аттестованных технологических данных [12].

6. Способы реализации энергосберегающих технологий в условиях реального состава оборудования и устаревающих основных средств.

7. Информационная безопасность, интернет-технологии.

8. Использование результатов моделирования основных характеристик цикла производства и прогнозных результатов возможностей предприятия для формирования положительного общественного мнения в отношении развития отрасли.

Список использованной литературы:

1. Рудык Н. Б., Семенкова Е. В. Рынок корпоративного контроля: слияния, жесткие поглощения и выкупы долговым финансированием. – М.: Финансы и статистика, 2000. 456 с.

2. Савицкая Г. В. Анализ хозяйственной деятельности предприятий. – Минск, Экоперспектива, 1998.

3. Сафронов Н. А. Экономика организации (предприятия). – М.: Экономист; Серия: Scholae, 2003.

4. Халкечев К. В., Касаева Л. Д. Основы мониторинга экономического состояния банка. – М.: ВИНТИ №744-В98, 1998.

5. Холт Р. Н. Основы финансового менеджмента. – М.: Дело, 2020.

6. Храброва И. А. Корпоративное управление: вопросы интеграции. Аффилированные лица, организационное проектирование, интеграционная динамика. – М., 2000, 198 с.

7. Четыркин Е. М. Методы финансовых и коммерческих расчетов. – М.: Дело, 2008.

8. Чиркова Е. В. Действуют ли менеджеры в интересах акционеров. – М.: ЗАО Олимп-Бизнес" 2009 г., 288 с.

9. Шарп У., Александер Г., Бэйли Дж. Инвестиции. – М.: ИНФРА-М, 2018.

10. Шеремет А. Д., Сайфулин Р. С. Финансы предприятия. – М.: ИНФРА-М, 1997.

11. Шим Д. К., Сигел Д. Г. Финансовый менеджмент. – М.: ЮНИТИ, 1995.

12. Сергеев И. В. Экономика предприятия – М: Финансы и статистика, 2019 г. – 304 с.

References:

1. Rudyk N. B., Semenкова E. V. Corporate control market: mergers, hard acquisitions and debt financing buyouts. - M.: Finance and statistics, 2000. 456 p.

2. Savitskaya GV Analysis of economic activity of enterprises. – Minsk, Ecoperspective, 1998.

3. Safronov N. A. Economics of an organization (enterprise). - M.: The Economist; Series: Scholae, 2003.

4. Khalkechev K. V., Kasaeva L. D. Fundamentals of monitoring the economic condition of the bank. - M. : VINITI No. 744-B98, 1998.

5. Holt R. N. Fundamentals of financial management. – M.: Delo, 2020.

6. Khrabrova I. A. Corporate management: issues of integration. Affiliates, organizational design, integration dynamics. - М., 2000, 198 p.
7. Chetyrkin E. M. Methods of financial and commercial calculations. – М.: Delo, 2008.
8. Chirkova EV Do managers act in the interests of shareholders. - М.: CJSC Olymp-Business "2009, 288 p.
9. Sharp W., Alexander G., Bailey J. Investments. – М.: INFRA-M, 2018.
10. Sheremet A. D., Saifulin R. S. Finance of the enterprise. – М.: INFRA-M, 1997.
11. Shim D. K., Siegel D. G. Financial management. – М.: UNITI, 1995.
12. Sergeev I. V. Enterprise Economics - M: Finance and Statistics, 2019. - 304 p.

МРНТИ: 336.64

ЭКОНОМИКАНЫҢ БӘСЕКЕЛІК ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУДАҒЫ ҚАРЖЫЛЫҚ ТЕТІКТЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕСІН ЖЕТІЛДІРУ

Сапарбаев Ә.Ж.,
э.ғ.д., профессор,
Қайнар Академиясы
Мнажова І.А.,
1 курс магистранты
Қайнар академиясы

***Аннотация.** Мақалада экономиканың бәсекелік қабілеттілігін арттырудағы қаржылық тетіктердің өзекті мәселесін жетілдіру қарастырылады. Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін нақты арттыру үшін қандайда бір шетелдік рейтингтің формалды өлшемдеріне сәйкес келумен шектеліп қалмай, барлық экономикалық үдерістерді, экономикаға мемлекеттің қатысуы жүйесін қоса алғанда, жаңғыртуды көздейтін бәсекеге қабілеттілікті жаңа сапалық деңгейде арттырудың кешенді ұлттық моделін талдап жасау мен жүзеге асыру және де ең бастысы – өмір сүру сапасы мен елдің адами әулетін арттыруға бағытталған дамудың ғылыми негізделген басымдықтарын анықтау қажет.*

***Түйін сөздер:** экономика, бәсеке, қабілеттілік, жетілдіру, бюджет, қаржы, ақша-кредит, индустрия.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ АКТУАЛЬНОЙ ПРОБЛЕМЫ ФИНАНСОВЫХ МЕХАНИЗМОВ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ЭКОНОМИКИ

Сапарбаев А.Д.,
д.э.н., профессор,
Академия Кайнар
Мнажова І.А.,
магистрантка 1- курса
Академия Кайнар

***Аннотация.** В статье рассматривается актуальный вопрос совершенствования финансовых механизмов повышения конкурентоспособности экономики. Анализ и реализация на новом качественном уровне комплексной национальной модели конкурентоспособности, предусматривающей модернизацию всех экономических процессов, в том числе системы государственного участия в экономике, не только для соответствия формальным критериям любого зарубежного рейтинга, но и для реального*

повышения конкурентоспособность Казахстана, а главное – жизни Необходимо определить научно обоснованные приоритеты развития, направленные на повышение качества жизни и человеческого потенциала страны.

Ключевые слова: экономика, конкуренция, мощьность, совершенствование, бюджет, финансы, деньги-кредит промышленность.

IMPROVEMENT OF THE CURRENT PROBLEM OF FINANCIAL MECHANISMS TO INCREASE THE COMPETITIVENESS OF THE ECONOMY

Saparbaev A.D.,

Doctor of Economics, Professor,

Kainar Academy

Mnazhova I.A.,

Master of the 1st year of the Kainar Academy

Abstract. *The article deals with the topical issue of improving the financial mechanisms for increasing the competitiveness of the economy. Analysis and implementation at a new qualitative level of a comprehensive national model of competitiveness, which provides for the modernization of all economic processes, including the system of state participation in the economy, not only to meet the formal criteria of any foreign rating, but also to really increase the competitiveness of Kazakhstan, and most importantly, life identify scientifically based development priorities aimed at improving the quality of life and human potential of the country.*

Keywords: *conomy, competition, power, improvement, budget, finance, money-credit industry.*

Экономиканы нарық жағдайында дамыту елдің жекелеген аумақтық-шаруашылық жүйелерінің бәсекелік артықшылықтарын да, сол сияқты нарыққа бейімделудің әрқилы мүмкіндіктеріне байланысты олардың кемшіліктерін де анықтап берді. Бұл жекелеген өңірлерде өндірістің біршама құлдырауына және тоқтап қалуына, күйзеліске ұшыраған аудандар мен елді мекендердің пайда болуына алып келді. Нәтижесінде өңірлік теңсіздіктер тереңдеді және табиғи көші-қон ағымына қарамастан, ел халқының бір бөлігі қазіргі уақытта экономикалық перспективалы емес аумақтарда тұрады [1-2].

Қазақстан табыстарының өлшемі деп санауға дағдыланған экономикалық өсу, қалай десек те, макроэкономикалық есептеулерге жақсы болғанымен, нақты өмірді бейнелеуге келгенде біржақтылық танытады. Мәселен, оған қарап кедейлер мен байлардың арасындағы айырмашылық қалай қысқарғанын, тұтыну себеті қаншалықты өскенін тіпті түсінуге болмайды [3-4].

Қазақстан әу бастан-ақ осы заманғы нарық экономикасын құруға күш салғаны белгілі. Мұның өзі халықаралық қоғамдастықтан лайықты бағасын алды. Біздің еліміз ТМД кеңістігінде алғашқылардың бірі болып өзінің сипатына қарай нарықтық мемлекет деп танылды. Сонымен бірге сапалық серпілісті және әлемнің бәсекеге ең қабілетті елдерінің деңгейіне көтерілуді қамтамасыз ету үшін бәсекелі рыноктың базалық жағдайлары – бір медальдің екі жағы секілді бәсекелестік орта мен мөлдірлік әлдеқайда күшейтілуі тиіс.

Макроэкономикалық саясат саласында салық, бюджет және ақша-кредит жүйелерін реформалау жолымен бірқатар міндеттерді шешу алда тұр [5].

Соңғы жылдары Қазақстан экономикасының дамуына әсер ететін сыртқы факторлар едәуір өзгерді. Бұл, бірінші кезекте, мұнай экспортының өсуінің жоғары қарқынына және мұнайға, газ бен металға әлемдік бағаның ұлғаюына, евроға шаққанда доллардың айырбас бағамы қатынасының өзгеруіне, шетелдік капиталдың едәуір ағынына байланысты.

Осы факторлардың барлығы макроэкономикалық теңгерімнің бұзылуына едәуір

қатер төндіреді, өйткені инфляцияның өсу, теңгенің айырбас бағамының шамадан тыс нығаюу, экономиканың шикізат емес секторларының бәсекеге қабілеттілігінің төмендеу және экономиканың "қызып кету" қаупі күшеюде.

Осы жағдайда макроэкономикалық саясат инфляцияның өсу қарқынын төмендетуге, теңгенің айырбас бағамына қатысты икемді саясат жүргізуге, мемлекеттік шығыстар саясатын шектеуге және бюджеттің мұнайдан болмайтын тапшылықты төмендетуге, бизнесті дамытуды салықтық ынталандыруға бағытталуға тиіс.

Үкімет пен Ұлттық Банк фискальдық және ақша-кредит саясатының келісілген түрде жүргізілуіне жұмыс істейтін болады. Үкіметтің экономикалық саясаты елдегі экономикалық өсуді көбінесе еңбек өнімділігін арттыру есебінен ынталандыруға бағытталған.

Макроэкономикалық теңгерімді сақтау мақсатында, сондай-ақ мұнай байлықтарын неғұрлым тиімді пайдалану үшін мұнай мен газ өндіруді өсіру қарқынына қатысты ұзақ мерзімді перспективаға арналған оңтайлы саясат әзірленетін болады.

Салық саясаты тұтастай алғанда, салықтық әкімшілендіруді оңайлату, салық санын оңтайландыру және салықтың жинақталуын арттыру жолымен бизнес пен халықаралық сауданы дамытуды ынталандыруға бағытталған.

Салық салу мен салықтық әкімшілендіруді оңайлату мақсатында салық заңнамасына салық есептілігін, салықтық тексеру нәтижелеріне шағым жасауға өтініштер беру мерзімін ұзарту, сондай-ақ есепті салық кезеңі үшін акциздер бойынша ақы төлеу мерзімін белгілеу бөлігінде өзгерістер енгізілетін болады. Салықты және төлемдерді банкоматтар мен Web-дүңгіршектер арқылы төлеу тетігін енгізу жоспарланып отыр.

Кеден ісі бөлігінде кедендік рәсімдеу рәсімдерін оңайлату жүргізіледі және кедендік әкімшілендіру жақсартылатын болады.

Бұдан басқа, салық және кеден органдары қызметінің сапасын бағалау өлшемі өзгертілетін болады. Бағалау өлшемінің кешені бюджет кірістері бойынша жоспарлардың орындалуын бағалауды алмастыратын болады.

Негізгі салықтардың ставкаларын төмендетілді. Атап айтқанда, өндірісті дамыту және кеңейту мақсатында қосылған құн салығына, сондай-ақ корпорациялық табыс салығына ставкалар кезең-кезеңімен төмендетілетін болады. Әлеуметтік салықты төмендету жалақының көлеңкелі төлемдерін одан әрі барынша азайтуға ықпал ететін болады. Бір уақытта ҒЗТКЖ-да инвестицияларды ынталандыратын жеңілдіктер жасалатын болады, бұл экономиканың өңдеуші секторының технологиялық дамуын жеделдетуге мүмкіндік береді [6].

Сондай-ақ салық пен алымдардың кейбіреуін біріктіру жолымен олардың саны қысқартылатын болады, сондай-ақ арнайы салық режимдерін қолдану тетіктерін жетілдіру жөніндегі жұмыс жалғасатын болады.

Ішкі отын нарығында айқын салық салуды құру салық ауыртпалығын мұнай өнімдері нарығының субъектілері арасында қайта бөлуді болжайды.

Уәкілетті органдардың өзара іс-қимылы кезінде ақпараттық технологияларды және салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің түсуін электрондық бақылауды кеңінен пайдалану жолымен Салықтың жинақталуын арттыруға қол жеткізілетін болады. Жалпыға бірдей декларациялауға көшу мүмкіндігі де қарастырылатын болады.

Барлық салықтық реформалар бақылаушы органдар сыбайлас жемқорлық деңгейін едәуір төмендеткен жағдайда ғана табысқа жететін болады, бұл басты міндеттердің бірі болып табылады. Осы мақсатта салық органдары салық төлеушілерге ұсынатын электрондық қызметтердің тізбесін кеңейту жолымен кәсіпкерлік субъектілері мен бақылаушы органдардың жеке байланысын барынша азайту ұсынылып отыр.

Бюджет саясаты мұнай кірістерін пайдалану тетіктерін жетілдіруге, бюджеттің әлемдік баға конъюнктурасына тәуелділігін төмендетуге, бюджет қаражатын пайдаланудың тиімділігін арттыруға, экономиканың басым секторларын дамытуды

ынталандыруға және халықтың неғұрлым аз қорғалған жіктерін әлеуметтік қолдауды қамтамасыз етуге бағытталатын болады.

2020 жылғы 1 шілдеден бастап Ұлттық қордың қаражатын қалыптастырудың және пайдаланудың орта мерзімді перспективаға арналған тұжырымдамасына сәйкес бюджетті теңгерімдеудің жаңа жүйесіне көшуді жүзеге асыру ұйғарылып отыр. Осыған байланысты Бюджет кодексіне және басқа да заңнамалық кесімдерге өзгерістер мен толықтырулар енгізу көзделеді. Өзгерістер ағымдағы бюджеттік бағдарламаларды қаржыландыру мұнай емес сектордан түсетін түсімдердің есебінен, ал даму бюджетін қаржыландыру көбінесе Ұлттық қордың трансферттері есебінен жүзеге асырылатындығында. Осылайша, ағымдағы бюджеттік бағдарламаларға арналған шығыстарды ұлғайту мұнай емес сектордан кірістерді барабар өсіруге мүмкін емес.

Ұлттық қордың жаңа Тұжырымдамасын енгізу экономикада тұтынушы мен жинақтау арасындағы қажетті пропорцияларды сақтауды, экономиканың шикізат емес секторын дамыту үшін қолайлы макроэкономикалық шарттар құруды, мұнай кірістерінің елеулі бөлігін жинақтауды және Ұлттық қордың әлсіреуіне жол бермеуді ескере отырып, мұнай кірістерін оңтайлы пайдалануға мүмкіндік береді.

Бюджет саясатын жүргізу кезінде Үкімет, сондай-ақ экономиканың өсу қарқынымен сыйымды мемлекеттік бюджет шығыстарының өсу қарқынын қамтамасыз етудің және бюджеттің мұнайдан болмайтын тапшылығын біртіндеп төмендетудің қажеттілігін ескеретін болады.

Бюджеттік жоспарлаудың сапасын және бюджет қаражатын пайдалану тиімділігін арттыру үшін бағдарламалар әкімшілеріне қойылатын бюджет тәртібін жақсартуға, бәсекеге қабілеттілікті арттыру призмасы арқылы жұмсауда басымдықтарды талдау мен есепке алуды жүргізуге, бюджеттік бағдарламалардың стратегиялық (бағдарламалық) құжаттармен үйлесуіне бағытталған талаптар күшейтілетін болады. Бюджеттің атқарылу процесін бюджеттің кассалық атқарылуына емес, бюджеттік бағдарламаларды іске асырудың тиімділігі мен нәтижелілігіне бағдарлау қажет.

Үкімет өңірлердің бюджеттік қамтамасыз етілуін теңестіру қағидатын мемлекеттік қаражатты пайдалану тиімділігін ынталандыру қағидатымен оңтайлы үйлестіруге бағытталған бюджетаралық қатынастарды жетілдіру жөніндегі жұмысты жалғастыратын болады.

Бұл өңірлердің салықтық әлеуетін ұлғайтуда жергілікті атқарушы органдардың қызығушылығын және жергілікті бюджеттерді қалыптастыру мәселелерінде жергілікті өкілді және атқарушы органдардың дербестігін арттырады. Салық салынатын базаны кеңейтуге олардың қосқан үлесінен алынатын барлық қосымша кірістер жергілікті бюджеттерде қалады және өңірлердің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында жергілікті атқарушы және өкілді органдардың қалауы бойынша бөлінетін болады.

Өңірлердің бюджеттік қамтамасыз етілуін теңестіруге, Конституция кепілдік берген мемлекеттік қызметтерге халықтың тең қол жеткізуін қамтамасыз етуге бағытталған бюджеттік алулар мен субвенцияларды есептеудің жаңа әдістемесі әзірленетін болады, яғни өңірлерді төмен бюджеттік қамтамасыз етуден республикалық орташа деңгейге көтеру ұйғарылып отыр.

Мемлекеттік қаржылық бақылау жүйесін жетілдіру әзірленген Қазақстан Республикасының 2024 жылға дейінгі мемлекеттік қаржылық бақылауды дамыту тұжырымдамасына сәйкес жүзеге асырылады.

Мемлекеттік сатып алу жүйесін одан әрі жетілдіру ұйғарылып отыр. Осыған байланысты негізгі міндеті мемлекеттік сатып алуды сапалы, тиімді және уақтылы жүргізу болып табылатын "Мемлекеттік сатып алу туралы" Заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Заңның жобасы әзірленді.

Атап айтқанда, қоғамдық бірлестіктердің өкілдеріне конкурстық өтінімдері бар конверттерді ашу кезінде конкурстарға бақылаушы ретінде қатысу мүмкіндігі енгізіледі. Бұдан басқа, электронды мемлекеттік сатып алу жүйесін дамытуға ықпал ететін және

мемлекеттік сатып алуды жүзеге асыру барысында сыбайлас жемқорлық іс-қимылдардың деңгейін төмендетуге әсер ететін электронды мемлекеттік сатып алу ақпараттық жүйесінде жұмыс істеу шарттары белгіленеді [7].

Қазақстан Республикасының мемлекеттік борышты басқару жүйесі қайта қаралатын болады. Мониторинг мемлекеттік борыш бойынша ғана емес, өзіне мемлекет қатысатын ұлттық компаниялар мен акционерлік қоғамдардың борыштық міндеттемелерін қамтитын бүкіл мемлекеттік сектор бойынша да жүргізілетін болады.

Мемлекеттік борышты басқару жүйесін жетілдіру жөнінде шаралар кешенін қабылдау үшін мемлекеттік борышты басқару жөніндегі тұжырымдама әзірленетін болады. Тұжырымдамада мемлекеттің басым қатысуымен ұлттық және акционерлік қоғамдардың борыштарын қоса алғанда, бүкіл мемлекеттік сектордың борышын ескере отырып, борышты басқару стратегиясы, мемлекеттік борыш құрылымы мәселелері, сондай-ақ жергілікті атқарушы органдардың борыштық міндеттемелерін реттеу мәселелері және мемлекеттік борышты басқарудың ұйымдық негіздері көрініс табады.

Үкімет тарифтік саясат тиімділігін арттыруға зор назар аударатын болады. Бұл үшін тарифтердің айқындылығын қамтамасыз ету жөнінде шаралар қабылданатын болады, табиғи монополия субъектілерінің қызметтеріне, экономика секторларына тарифтердің әсер етуін бағалау модельдері әзірленеді, монополия субъектілерінің қызметін бақылау және сараптау тетіктері жетілдіріледі.

Ақша-кредит саясаты және қаржы секторын дамыту саласында инфляция процестерін реттеу тиімділігін арттыру, валюталық реттеуді кезең-кезеңмен ырықтандыру, банктердің сыртқы қарыз алуын жанама реттеу құралдарын жетілдіру, сондай-ақ қаржы жүйесіндегі бәсекелестікті ырықтандыру мен арттыру, оның орнықтылығы мен айқындылығын қамтамасыз ету негізгі міндет болып табылады.

Инфляция процестерін реттеу бөлігінде Үкімет пен Ұлттық Банк инфляцияның монетарлық та, монетарлық емес те жақтарына әсер ету шараларын қабылдайтын болады.

Үкімет пен жергілікті атқарушы органдар тарапынан әлеуметтік-экономикалық дамудың орта мерзімді жоспарының индикаторлары шеңберінде табиғи монополиялардың тауарлары мен қызметтеріне бағаны өсірудің сақталуына қатаң бақылау орнатылатын болады, мұнай өнімдерінің, астықтың, электр энергиясының, көлік және байланыс қызметтерінің бәсекелес ішкі нарықтарын дамыту үшін жағдай жасалады. Сондай-ақ ішкі нарықты қанықтыру үшін тауарлар мен қызметтер өндірісін ұлғайту ынталандырылатын болады.

Ұлттық Банк негізгі бағдары инфляция деңгейі болып табылатын ақша-кредит саясаты шеңберінде банк жүйесінің өтімділігін реттеу арқылы ақша ұсынысының шамадан тыс кеңеюін тоқтату жөніндегі қызметті жүзеге асыратын болады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі қайта қаржыландыру ресми ставкасын қоса алғанда, ақша нарығындағы ахуалға және инфляция деңгейіне қарай өз операциялары бойынша ставкаларды реттейтін болады. Ставкалар дәлізін белгілеу жолымен сыйақының нарықтық ставкаларына Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің әсер етуін арттыру жөніндегі жұмыс жалғасатын болады.

Банктердің сыртқы қарыз алуын шектеу жөніндегі жұмыс жалғасады. Валюталық тәуекелді бақылау мақсатында болашақта әрбір шетелдік валюта бойынша банктердің ашық валюталық ұстанымының лимиттері төмендетілетін болады. Бұл шара банктердің валюталық тәуекелін төмендетуге және сыртқы қаржы рыноктарында банктердің валюталық қарыз алуының өсуін бәсеңдетуге мүмкіндік береді.

Шығынды өтімділік проблемасының өзектілігін төмендету үшін ең аз резервтік талаптарды есептеу тетігін одан әрі жетілдіру ұйғарылып отыр. Сондай-ақ валюталық өтімділік нормативтерін және сыртқы қарыз алудың ең жоғары лимитін белгілеу мәселелерін қайта қарау ұйғарылып отыр.

Бұдан басқа, банк секторындағы жүйелік тәуекелдерді барынша азайту жолдары қарастырылатын болады.

Банктік бизнес айқын, жоғары сараланған болуы, жаңа технологияларды және клиенттерге қызмет көрсету әдістерін белсенді енгізуі үшін қаржы секторында бәсекелестікті одан әрі ырықтандыру және арттыру үшін шаралар қабылданатын болады.

Шетелдік банктердің қызметі үшін алынып тасталған шектеулерден басқа олардың қаржылық орнықтылығын қамтамасыз етуге арналған шарттар сақталған кезде Қазақстанның аумағында олардың филиалдарының қызметін шешу ұйғарылып отыр.

ЕҚ талаптарына сәйкес шетелдік банктердің тарапынан бәсекелестікті дамыту үшін отандық нарыққа олардың кіруі туралы шешім қабылдау кезінде бағалауы ескерілетін рейтингтік агенттіктердің тізбесі кеңейтілетін болады.

Банк секторында айқындылықты қамтамасыз ету мақсатында шоғырландырылған қадағалау, меншік иелерінің құрылымы, қосылма тұлғалармен қарым-қатынастар бөлігінде банктердің заңнама талаптарын орындауын қамтамасыз етуге бағытталған банктік қадағалау рәсімдері жетілдірілетін болады.

Бұдан басқа, жүзеге асырылып қойған іс-шаралардан басқа банктік емес ұйымдарды дамыту үшін [8]:

шағын кредит беру ұйымдары үшін кредит берудің ең жоғары мөлшерін ұлғайту;
кредиттік серіктестіктерге жаңа қатысушыларды тарту тетігін оңайлату;

Инвестициялық банкинг саласында бәсекелестікті қамтамасыз ету үшін бағалы қағаздар рыногына кәсіби қатысушылар - инвестициялық портфельді басқарушылар, атап айтқанда, оларға банктік қарыз операцияларын жүзеге асыру құқықтарын беру есебінен жүзеге асыратын операциялар кеңейтілетін болады.

Сондай-ақ коммерциялық ұйымдармен қатар мемлекет қатысатын қаржы ұйымдарының қызметін реттеуді бір уақытта қамтамасыз ету кезінде олардың санын қысқарту мүмкіндігін қарастыру қажет.

Банк секторын ырықтандыру жөніндегі шаралар банктердің өңірлік қана емес, халықаралық бәсекеге қабілеттілігін де арттыруға әкелуге тиіс, бұл Қазақстанның ДСҰ-ға алдағы кіруіне және оның сауда-экономикалық байланыстарын кеңейтуге байланысты аса өзекті.

Әрбір экономиканың белгілі бір тарихи кезеңдерде өндіріске сүйенетіндігі бұрыннан белгілі. Ал, бүгінгі индустриялық жүйе ең алдымен өнеркәсіпке негізделеді.

Осы бағытта жасалған зерттеуден кейін мынандай тұжырымдарды жасауға мүмкіндік берді:

1. Жаһандану жағдайында қаржы институттары мен нарықтары ұлттық экономикалық мүдделерді негізгі алға жетелеуші болып табылады. Күшті қаржы саласы бәсекеге қабілетті және экономикалық жағынан тәуелсіз елдің негізгі белгілерінің бірі саналады, ал осы саланың әлсіздігі, керісінше, қандай да бір елдің жаһанданудың жол жиегінде қалып, жетекші елдердің шылауы ретінде әрекет ететіндігін білдіреді. Сондықтан да отандық қаржы жүйесін, оның барлық компоненттерін – банктерден бастап қор нарығына дейін, дамыту және нығайту бәсекеге қабілетті экономика құрудың негізгі басымдықтарының бірі болуы тиіс.

2. Қазақстанның бәсекеге барынша қабілетті елдердің қатарына кіру міндеті жоғары дамыған және тиімді қаржы жүйесін қалыптастыруды, өз трансұлттық корпорацияларымызды (ТҰК) құруды және экономикалық өсудің әлеуметтік бағдарлануының тұрақты өсуі жағдайында жаһандық постиндустриалдық экономика талаптарына барабар жоғары технологиялы өндірістер кластерін қалыптастыруды көздейтін бағыттар бойынша жүзеге асырылуы тиіс. Аталған міндеттерді жүзеге асыру экономикалық саясатты іске асырудың барабар құралдарымен, бәсекеге қабілеттілікті арттырудың ұлттық моделін қалыптастыру үшін неғұрлым қолайлы басқару және реттеу әдістерімен және тетіктерімен қамтамасыз етілуі тиіс. Біздің ойымызша, мұндай экономикалық саясатты жүзеге асырудың бірнеше бағыттарын бөліп көрсетуге болады:

• Экономикалық саясаттың факторлық – мақсаттық көзқарас негізінде ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыратын басым салаларды дамытуға неғұрлым

акцент бере бағытталуы.

- Мемлекеттің экономикалық үрдістерге қатысу белсенділігінің артуы, атап айтқанда мемлекеттік кәсіпкерлік институтын реттеу тәжірибесін енгізу.

- Қазақстандық капиталдың әлемдік нарықтарға экспантеграциясын ынталандыру.

Бұл бағыттарды егжей-тегжейлірек қарастыра келіп, олардың бірінішісі ең алдымен барынша перспективалы мәселелерді анықтау және Қазақстанда соған сәйкес өндірістерді дамыту мақсатымен жаһандық экономиканың мониторингі мен талдау жүйесін құруды көздейді. Біздіңше, бәсекеге қабілетті салаларды қалыптастыру үшін факторлық –мақсаттық тәсілдемені пайдаланған дұрыс болады. Ол экономикалық жүйеге ықпал ететін негізгі факторларды ажыратуды және осы факторлармен байланысты экономикалық жүйенің дамуының басым бағыттарын айқындауды, кейін оларға нақты шаралар мен мемлекеттік реттеу тетіктерін әзірлеу мен іске асыру арқылы қол жеткізуді көздейді.

3. Бүгінгі таңда Қазақстан экономикасының дамуы негізінен инвестицияның көп мөлшерде тартылуына тікелей байланысты. Өйткені еліміз өндірісінің жалпы деңгейі мен оның даму болашағының деңгейі қазіргі өндіріс ауқымынан 10 есеге артық болып табылады. Бұл шамаға жету үшін шетелдік инвестицияларды тартумен қатар, отандық инвестицияның да үлесінің артуын басты орынға қойып, ұлттық инвесторлардың инвестициялық саясатын өндірістің өнеркәсіп және өңдеуші саласына тартуына ынталандыруымыз керек. Осы аталған ішкі инвестицияларды дамытудың бірден-бір көзі жағдайы жақсарған отандық корпорациялардың, екінші деңгейдегі коммерциялық банктердің және сақтандыру компанияларының инвестициялық саясатын дамыту және оларды ұлттық экономиканы дамытуға деген ынталарын арттыру болып табылады. Осылардың ішінде әсіресе негізгі капиталды инвестициялауда әр түрлі корпорациялардың алатын орны ерекше, себебі банктер көбінесе ақша-несиелік операциялармен айналысады, ал өндіріс және тағы басқа корпорациялар өндіріске тікелей инвестиция тартуға икемді болып келеді.

4. Бәсекеге қабілеттілікті арттырудың ұлттық моделін жүзеге асырудың соңғы өзгеше бағыты Қазақстандық капиталдың әлемдік нарықтарға экспантеграциясын ынталандыру болып табылады. «Экспантеграция» термині ұлттық капиталдың экспансиясы негізінде жаһандық экономикаға кірігуді білдіреді, демек, отандық бизнестің, сондай-ақ мемлекеттік активтерді сатып алу, ТҰК қалыптастыру, шетелде қазақстандық капиталдың рөлі белсенді болатындай, біріккен кәсіпорындар құру және де нарықтардың барлық түрлері – тауарлық, қаржылық, технологиялық және басқалар бойынша енуі. Экспантеграция – бұл жаһандану жағдайы ыңғайында Қазақстан экономикасының дамуын жеделдетудің «дәстүрлі» әртараптандырудың артықшылықтарын ұштастырған және шикізат бағасының жоғары болуымен беріліп отырған қолайлы мүмкіндіктерге арқа сүйеген неғұрлым тиімді жолы.

Бұл схема қолайлы шикізаттық конъюнктурадан алынған мемлекеттік қаржыны басқару осы заманғы тұрпаттағы корпоративтік институционалдық инвесторлар қолданатын – дүниежүзі бойынша және пайда әкелетін әрі перспективалы болып тапбылатын салаларда деген қағидаттар бойынша жүргізілуін көздейді. Мұндай көзқарас «жаһандану экономикасының» барлық негізгі ерекшеліктері мен артықшылықтарын ескереді – біріншіден, әлемдегі кез келген елде бизнес жүргізу мен инвестиция салуда, жүзеге асыру; екіншіден, бұдан 20-30 жыл бұрын болмаған (экономиканы дамытудың дәстүрлі тұжырымдамалары талдап жасалынған кездері) осы заманғы жоғары дамыған қаржы рыноктарын пайдалану мүмкіндігі; үшіншіден, әлемдік деңгейдегі қатаң бәсеке талаптарына барабар ғаламдық стратегиялық жоспарлаудың қажеттігі.

5. Капиталмен мұндай операциялардың елде жаңа салаларды дамытудың көмегімен жүзеге асырылатын әдеттегі әртараптандырумен салыстырғанда бірқатар артықшылықтары бар.

Біріншіден, инвестициялардан қайтарым тікелей инвестиция салған сәттен басталады, әсіресе қандайда бір ірі нысан құрылысында қажет болатын ұзақ өтімділік мерзімінсіз ұйымдастырылған нарықтағы операциялар сияқты бағыттарға солай болады.

Екіншіден, әртараптандыру салалардың анағұрлым кең спектрінде мүмкін болады, өйткені портфельдік инвестициялар ұсақ бөліктерге бөлініп және көптеген кәсіпорындарға салынуы мүмкін, бұл технологиялық жабдықтардың қазіргідей құны жағдайында айтарлықтай көп капиталды қажет ететін жаңа өндірістер құрған кезде мүмкін емес.

Үшіншіден, әртараптандыру ең озық салаларда жасалуы мүмкін (қатысу немесе акциялар үлесін сатып алу жолымен), ондай салаларды Қазақстанда дамыту материалдық база мен білікті кадрлардың жоқтығы себепті әзірге мүмкін емес.

Төртіншіден, өндірістің пайдасыздығы немесе тиісті салада іскерліктің бәсеңдеуі жағдайында ондағы қаражатты тез шығарып алып, оларды неғұрлым пайдалырақ салаға инвестициялауға болады, қаржы елде болған жағдайда бұл да мүмкін емес.

6. Статистикалық мәліметтер негізіндегі көрсеткіштер бойынша Қазақстан бәсекеге қабілеттіліктің деңгейін көрсете алады. Біздің ойымызша, ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың өзімізге тән өлшемдерін талдап жасау қажет, ол жүргізіліп отырған экономикалық саясаттың табыстылығына талдау жасауға және бәсекеге қабілеттілікті арттырудың ұлттық моделінің жүзеге асырылуына түзету енгізуге мүмкіндік береді.

2008 жылдың басынан бастап басты қаржы дағдарысының даму салдарынан көптеген теріс күйзелістердің қиысуы біртіндеп баяулаумен өспелі үрдістерге әкелді, ал одан кейін дүние жүзіндегі көптеген елдерде іскерлік белсенділік төмендеді.

Дағдарыстың белең алуы Қазақстан Республикасына өзінің салдарын тигізіп отыр, оның мынадай салдарларының біртіндеп байқала басталды:

- жылжымайтын мүлік бағасының төмендеуі;
 - әлемдік нарықтағы биржалық тауарлар бағасының едәуір өсуі;
 - мемлекеттің кепілдік берілген және кепілдік берілмеген сыртқы қарыздарының жоғарылауы;
 - орта және шағын бизнеске кредиттік талаптардың қатаюы;
 - тұтыну шығыстары деңгейінің және негізгі капиталға инвестициялардың төмендеуі;
 - қаржы институттарының шамалы залалдары және банкрот болуы;
 - кәсіпкерлік қызметтің белсенділігінің төмендеуі;
 - халықтың тұтыну деңгейінің төмендеуі және жинақ қорларының (яғни, банк депозиттеріндегі халық салымдарының төмендеуі);
 - ішкі сұраныс мен іскерлік белсенділіктің біртіндеп төмендеуі
- әлемдік экономиканың едәуір төмендеу жағына қарай даму перспективаларын төмендету жағына қарай түзетті.

Барлық осы мысалдар қазіргі уақытта Қазақстанда бәсекеге қабілеттілікті арттыру мен ұлттық экономиканы жаңғыртуды тиімді стратегиясы жоқ екендігі туралы тезисті қуаттайды, ол экономикалық саясаттағы жаңсақтықтар мен кемшіліктерді көлегейлеп отырған мұнай бағасының жоғары болуының салдары. Осыған байланысты Отандық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыру мен жаңғыртудың ұлттық моделін талдап жасаудың қажеттігі туралы мәселе барған сайын көкейкесті бола түседі. Және ол үлгіні жасауда қаржылық мәселелерін төмендегідей шешу қажет:

- нарық субъектілерінің теріс пиғылды бәсеке мен монополистік қызметтің нәтижесінде алған кірісінің толық көлемде бюджетке түсуін қамтамасыз ету мақсатында оларды Бюджет кодексіне енгізуді қарастыру;
- талап қою мерзімі өтіп кеткен және мемлекеттік мекемелердің депозиттік шоттарында жатқан талап етілмеген ақшаларды пайдаланудың тәртібін реттейтін тетікті қарастыру;
- бюджет тәртібінің деңгейін арттыру, сондай-ақ тиімді түрде қаржылық және

өзге де бұрмалаушылықтардың алдын алу мақсатында әрбір мемлекеттік органда ішкі бақылау (аудит) қызметін құруды қарастыру;

- жергілікті атқарушы органдардың түпкілікті нәтижеге қол жеткізудегі жауапкершілігін арттыратын трансферттерді жоспарлаудың, бөлудің және пайдаланудың жаңа тетігін әзірлеп, енгізу;

- хеджерлеу мәмілесіне қатысты жаңа келісімдер жасасудың орындылығы туралы мәселені, Бюджет кодексінде оны қолдануда тиісті рәсімдерді егжей-тегжейлі зерттеп, енгізгенге дейін қарастыру, сондай-ақ жаңа қаржы тәсілдерін, атап айтқанда – хеджерлеу тетігін қолдануды бағалау жұмыстарын жүргізу;

- толыққанды есепке алуды, мониторингі жүргізуді және сатып алу тиімділігін қоса есептегенде, мемлекеттің қаржы активтерін басқаруды қарастыру;

- республикалық бюджеттік бағдарлама әкімшілерінің республикалық бюджетті атқару кезінде пайда болған дебиторлық берешекті қайтаруы және кредиторлық берешекті өтеуі жөнінде пәрменді шаралар қабылдау;

- мемлекеттік бағдарламаларды қаржылық қамтамасыз етудің негізділігі мен іске асырудың тиімділігін арттыру;

- тиісті тұжырымдамалық құжатты әзірлеудің негізінде мемлекеттің қаржы ресурстарын басқарудың тиімді жүйесін құруда кешенді шаралар қабылдау;

- мемлекеттік холдингдердің және әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациялардың, сондай-ақ олардың еншілес ұйымдарының әкімшілік шығыстарына мониторингі жүргізудің пәрменді тетігін әзірлеу;

- «Самұрық-Қазына» мемлекеттік активтерді басқару жөніндегі қазақстандық холдингі» акционерлік қоғамының құрамына кіретін ұлттық компаниялардың бағалы қағаздарын қор нарығына шығару жөнінде іс-шаралар жоспарын әзірлеу;

- мемлекеттің қаржылық ресурстарын бөлу мен пайдалану механизмін дұрыс жолға қою;

- бірыңғай кеден одағының жағдайында бәсекеге төтеп беретін, экспортқа тауар шығара алатын кәсіпкерлікті мемлекет тарапынан қолдау (салықтық, несиелік жеңілдіктер).

Жоғарыда аталғандарды түйіндей келгенде, Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін нақты арттыру үшін қандайда бір шетелдік рейтингтің формалды өлшемдеріне сәйкес келумен шектеліп қалмай, барлық экономикалық үдерістерді, экономикаға мемлекеттің қатысуы жүйесін қоса алғанда, жаңғыртуды көздейтін бәсекеге қабілеттілікті жаңа сапалық деңгейде арттырудың кешенді ұлттық моделін талдап жасау мен жүзеге асыру және де ең бастысы – өмір сүру сапасы мен елдің адами әулетін арттыруға бағытталған дамудың ғылыми негізделген басымдықтарын анықтау қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Портер М. Международная конкуренция. М.: Международные отношения, 1993. 590 с.

2. Шумпетер И. А. История экономического анализа. В 3-х т. Экономическая школа, 2007.

3. Баймуратов У.Б. Деньги и Финансы: нелинейная система: научно-популярное издание. Том 1.-Алматы. Экономика, 2005. 125 с.

4. Демесинов Т. Бәсекелік қатынастарды реттеудің теориясының дамуы // «Ізденіс - Поиск» ҚР Білім және ғылым министрлігінің ғылыми журналы. - № 4. - 2009. – Б.10-13.

5. Е.Смайыл. Нарықтық ортаның бәсекелестігі мен мөлдірлігі ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігінің факторлары болып табылады// Егемен Қазақстан. №176-177, 14.06. 2011.

6. А.Перуашев. Приближение налоговой системы к международным стандартам//Вестник налоговой службы РК. 2010. -№2.

7. Оксикбаев О. Устойчивость параметров экономического развития экономической

безопасности Казахстана // Финансы Казахстана, №2, 2008, с.26.

8. Қазақстан Республикасының қаржы секторын дамытудың 2019-2025 жылдарға арналған тұжырымдамасы. 25.12.2019.

9. ҚР дамуының 2012-2025 жылдарға арналған индустриалды-инновациялық Бағдарламасы. 2012.

References:

1. Porter M. International competition. М.: Международные отношения, 1993. 590 с.
2. Schumpeter I. A. History of economic analysis. In 3-x t. School of Economics, 2007.
3. Baimuratov U.B. Money and Finance: non-linear system: scientific-popular publication. Volume 1.-Almaty. Economics, 2005. 125 p.
4. Demesinov T. Development of the theory of regulation of competitive relations // "Izdenis - Search" scientific journal of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. - № 4. - 2009. - P.10-13.
5. Smail E. Competitiveness and transparency of the market environment are factors of competitiveness of the national economy // Egemen Kazakhstan. №176-177, 14.06. 2011.
6. Peruashev A. Approximation of the tax system to international standards // Bulletin of the tax service of the Republic of Kazakhstan. 2010. -№2.
7. Оксикбаев О. Sustainability of parameters of economic development of economic security of Kazakhstan // Finance of Kazakhstan, №2, 2008, p.26.
8. The concept of development of the financial sector of the Republic of Kazakhstan for 2019-2025. 25.12.2019.
9. Industrial and Innovation Program of the Republic of Kazakhstan for 2012-2025. 2012.

Информация об авторах:

Джумабаева А.З. - Преподаватель Колледжа Академии «Кайнар», Алматы қаласы

Оразбекова Айжан Рамазановна - старший преподаватель, магистр гуманитарных наук, кафедры «Психологии и журналистики», Академия «КАЙНАР» 050013 ул.Сатпаева 7 а, г. Алматы.

Омарова Салтанат Бияхметовна – кандидат педагогических наук, профессор, Академия «Кайнар», Алматы қаласы

Көпберген А. - 7М01301-«Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының 1-курс магистранты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда, Қазақстан Республикасы

Игэлэг Қарақат - «7М01701-Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 1-курс магистранты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Шынберген.Н.М. - Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, ПМНО-21-1 м (б) магистранты

Еркинбекова М.А. - доцент Академии «Кайнар», кандидат психологических наук

Жаксибеков Марлен Нурланулы - магистрант 1-курса, Академия «Кайнар»

Жуман Елдар, докторант по PhD «Varna Free University» (г.Варна, Болгария), магистр менеджмента качества

Тоқабаетова Н.А. - Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, «Әлемдік экономика» мамандығы, 2 курс магистранты

Чэн Хан Бо - Магистрант 2 курса ОП «Мировая экономика», КазНУ им. аль-Фараби

Сапарбаев Абдижапар Джуманович - доктор экономических наук, профессор, проректор по научной работе Академии Кайнар; 050013 ул.Сатпаева, 7а, г.Алматы, Казахстан; sad171@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-4494-7568>,

Мнажова Іңкәр Айдарбекқызы - Магистрант 1 курса кафедры «Экономика и бизнес» Академии Кайнар

Еспусинова Асель Имангалиевна - Магистрант 1 курса кафедры «Экономика и бизнес» Академии Кайнар

